

Fale Alea 'o Tonga

KO E MINITI 'O E

FEME'A'AKI

'A E HOU'EIKIMĒMIPA

'O E

FALE ALEA 'O TONGA

FIKA	4
'Aho	Mōnite, 24 Mē 2021

Fai 'i Nuku'alofa

HOU'EIKI MĒMIPA 'O E FALE ALEA

'Eiki Sea Fale Alea

Lord Fakafanua

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 2, Vahefonua Ha'apai

Hou'eiki Minisitā Kapineti

'Eiki Palēmia

Dr. Pōhiva Tu'i'onetoa

'Eiki Tokoni Palēmia & 'Eiki Minisitā Fonua &
Ngaahi Koloa Fakaenatula

Lord Ma'afu Tukuia'aulahi

'Eiki Minisitā Pa'anga & Palani Fakafonua & Kasitomu mo e
Tānaki Pa'anga Hu Mai

Hon. Tevita Lavemaau

'Eiki Minisitā Lao mo e Pilisone

Sāmiu Vaipulu

'Eiki Minisitā Polisi & Tāmata Afi

Lord Nuku

'Eiki Minisitā Toutai & Ngoue

Lord Tu'ilakepa

'Eiki Minisitā ki he 'Atakai, Fakamatala 'Ea, Ma'u'anga Ivi &
Ma'u'anga Fakamatala

Hon. Poasi Mataele Tei

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi & Takimamata

Hon. 'Akosita Lavulavu

'Eiki Minisitā Mo'ui

Palōfesa 'Amelia Tu'ipulotu

'Eiki Minisitā Ako & Ako Ngāue

Hon. Siaso Sovaleni

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua

Hon. Vātau Hui

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki

Hon. Tatafu Moeaki

Hou'eiki Fakafofonga Nōpele

Lord Tu'ivakanō

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 1 Tongatapu.

Lord Vaha'i

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 3 Tongatapu

Lord Tu'i'āfitu

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 2 Vava'u.

Lord Tu'iha'angana

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 1 Ha'apai

Lord Fusitu'a

'Eiki Fakafofonga Nōpele Ongō Niua

Kau Fakafofonga Kakai

Fakafofonga Kakai 1, Tongatapu

Siaso Pōhiva

Fakafofonga Kakai 2, Tongatapu

Sēmisi Sika

Fakafofonga Kakai 4, Tongatapu

Māteni Tapueluelu

Fakafofonga Kakai 5, Tongatapu

Losaline Mā'asi

Fakafofonga Kakai 8, Tongatapu

Sēmisi Fakahau

Fakafofonga Kakai 9, Tongatapu

Penisimani Fifita

Fakafofonga Kakai 12, Ha'apai

Mo'ale Finau

Fakafofonga Kakai 13, Ha'apai

Veivosā Taka

Fakafofonga Kakai 14, Vava'u

Dr. Saia Piukala

FALE ALEA 'O TONGA

'ASENITA FAKAANGAANGA FIKA 04/2021 FAKATAHA 'A E FALE ALEA 'O TONGA

'Aho: Monite 24 Me, 2021

Taimi: 10.00 am

Fika 01	:	Lotu
Fika 02	:	Ui 'o e Hou'eiki Memipa 'o e Fale Alea
Fika 03	:	Me'a 'a e 'Eiki Sea 'o e Fale Alea
Fika 04	:	Lipooti hono fakahoko 'o e Tali Folofola
Fika 05	:	Lao Ke Fakahu Atu 'a e Pa'anga ki he Ngaahi Ngaue 'a e Pule'anga 2021/2022 - Lao Fika 1/2021 <ul style="list-style-type: none">• Polokalama Patiseti 'a e Pule'anga ki he Ta'u Fakapa'anga ngata ki he 'aho 30 Sune, 2022• Fakamatala Patiseti 2021/2022• Palani Ngaue 'a e Ngaahi Potungau Fakapule'anga 2021/2022 - 2022/2023
Fika 06	:	Lipooti Fika 1/2021 'a e Komiti Tu'uma'u ki he Ngaahi Me'a Fakapa'anga mo e Fakamatala Fakapa'anga 'a e Pule'anga - fekau'aki mo e Patiseti 2021/2022
Fika 07	:	Fakamatala Pa'anga 'a e Pule'anga 2019/2020
Fika 08	:	Palani Fakaangaanga Fakata'u 'a e 'Atita Seniale ki he 2021/2022
Fika 09	:	Ngaahi Me'a Makehe
Fika 10	:	Kelesi

Fakahokohoko

Fakahokohoko.....	4
Fale Alea ‘o Tonga	6
Lotu	6
Ui ‘o e Fale.....	6
Me’a ‘a e ‘Eiki Sea	7
Me’a ‘a e ‘Eiki Palemia ki he fakahoko ‘o e Tali Folofola	7
Me’a Fakalukufua ‘a e Palemia ki he Patiseti 2021/2022.....	8
Fe’unga Patiseti 2021/2022 mo e Pa’anga ‘e 618.3 miliona	9
Poupou peseti ‘e 100 e Pule’anga mo e Kapineti ki he Tō Folofola mei he Taloni	10
Lau ‘uluaki ‘a e Lao ke Fakahu atu ‘a e Pa’anga 2021/2022 ki he ngaahi ngāue ‘a e Pule’anga 2021.....	11
Lipooti Fika 1 e 2021 ‘a e Komiti Tu’uma’u ki he Ngaahi Me’a Fakapa’anga mo e Fakamatala pa’anga ‘a e pule’anga ki he patiseti.....	12
Pāloti ke tukuhifo ‘a e Lipooti Fika 1/2021 mei he Komiti Tu’uma’u ki he Pa’anga	14
Pāloti ke tukuhifo ki he Komiti Pa’anga ‘a e Fakamatala Pa’anga ‘a e Pule’anga.....	16
Pāloti ke tukuhifo ki he Komiti Pa’anga ‘a e Palani Fakaangaanga Fakata’u ‘a e ‘Atita Seniale ki he 2021-2022	16
Me’a ‘a e ‘Eiki Sea ‘o e Komiti Kakato	17
Me’a ‘a e ‘Eiki Palēmia ki he ngaahi kaveinga ngāue lalahi ‘a e pule’anga	20
Fakamālō’ia ‘e he ‘Eiki Palemia e ngaue lahi ‘a e Minisita Pa’anga, CEO mo e kau ngaue ...	22
Kole ‘Eiki Palemia na’a lava ke alea’i pe Patiseti ha uike pe ‘e tolu	23
Me’a ‘a e Minisita Pa’anga Fakamatala Patiseti 2021/2022.....	23
Konga Lalahi ‘e 5 Fakamatala Patiseti 2021/2022	24
Amanaki ko e pa’anga ‘e 38 miliona ‘a e fe’amokaki patiseti 2021/2022	25
Fakafuofua ki he peseti ‘e 2.6 e tupu faka’ekonomika 2022-2024.....	26
Holo e Pa’anga hū mai mei he koloa hū atu ki muli a’u mai ki Tisema 2020.....	29
Hiki lahi e Talafi Pa’anga mei muli ki Tonga ni talu e hoko ‘a e Koviti.....	29
Uesia e malohi e pa’anga tupu mei he malohi ange pa’anga hotau ngaahi hoa fefakatau’aki.	30
Tupu Pa’anga Talifaki he 2020 ‘aki e 188.2 miliona.....	31
Ngaahi Me’afua ke siofi e founa fakalalakaka mo e pule’i me’a fakapa’anga.....	31
Pa’anga ‘e 59.6 miliona mei he Ngaahi Hoa Fakalalakaka ke tokoni ki he Koviti 19	32

Ngaahi Fakalelei ki he Pa'anga Hū mai.....	33
Me'a e Minisitā Pa'anga ki he totongi 'o e ngaahi ngāue 'oku fakahoko 'e he pule'anga.....	34
Ngaahi fokotu'utu'u ngāue 'a e Pule'anga ki he ngaahi koloa hū ki tu'apule'anga.....	38
Me'a 'a e Minisitā Pa'anga ki he ngaahi mo'ua nō 'a e pule'anga.....	38
Vahe'i 22.5 miliona ki he Kulupu Ngaue ki he mo'ui lelei.....	44
Fiema'u ke langa fo'ou Falemahaki Pilinisi Uelingatoni Ngu	45
Fokotu'u ke hiki monū'ia ki he kau toulekeleka	46
Palani e Pule'anga ke fokotu'u ha fale ke tokanga'i ai e kau toulekeleka.....	46
Ngaahi ngaue kuo lava fekau'aki mo e faito'o konatapu	46
Polokalama Ngaue ki he malu 'a e ngaahi faleako	48
Kelesi	49

Fale Alea 'o Tonga

'Aho 24 'o Me, 2021

Taimi: 1000-1005

Sātini Le'o: Me'a mai 'a e 'Eiki Sea 'o e Fale Alea.

'Eiki Sea: Kole atu ki he 'Eiki Minisitā Pa'anga ke tataki mai e lotu ki he pongipongi ni.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Mou kātaki 'o me'a pē 'i 'olunga, ke tau hiva 'i he 628 'o e himi.

(...hoko atu leva hono lau 'o e himi, kau kātoa hono hiva'i 'o e himi, pea hoko atu ki he Folofola mei he Tohitapu ...)

Lotu

<005>

Taimi: 1010-1015

Ui 'o e Fale

'Eiki Sea : Kole atu ki he Kalaké ke ui e Hou'eiki Mēmipa e Falé.

Kalake Tēpile: Tapu mo e 'Eiki Sea 'o e Fale Aleá, tapu mo e 'Eiki Palēmia ko e Hou'eiki Minisitā 'o e Kapineta, tapu mo e Hou'eiki Fakafofonga 'o e Hou'eiki Nōpele 'Ene 'Afió, pea tapu mo e Hou'eiki Fakafofonga 'o e Kakaí kae 'atā ke fakahoko hono ui 'o e Falé ki he 'aho ní 'aho Monite 24 'o Me, 2021.

(*hoko atu e taliui*)

Kalake Tēpile: 'Eiki Sea ko e ngata'anga ē 'o e tali uí. Ko e poaki 'oku ma'u hení ko e 'Eiki Tokoni Palēmia...

<008>

Taimi: 1015-1020

Kalake Tēpile: ...hoko atu 'ene poakí, 'Eiki Nōpele Vaha'i, Sione Vuna Fa'otusia, ko Mo'ale Finau poaki 'e toki me'a tōmui mai. Ko e ni'ihi 'oku te'eki ai ke tali honau uí ko e tuí 'oku nau me'a tōmui mai pē, mālō 'Eiki Sea. Sea fakamolemole ta ko eni kuo fakahoko mai mei he Kalake Pulé 'oku ma'u e poaki 'a Siaosi Vailahi Pohiva. Mālō.

Me'a 'a e 'Eiki Sea

'Eiki Sea: Fakatapu ki he 'Afio 'a e Ta'ehāmai hotau Lotolotonga. Tapu pea mo e Hau 'o e 'Otu Tongá Tama Tu'i Tupou VI. Tapu pea mo e Ta'ahine Kuini Nanasipau'u. Tapu atu ki he 'Eiki Palēmiá kae 'uma'ā 'a e Hou'eiki Minisitā. Tapu atu ki he Hou'eiki Fakafofonga 'o e Kau Nōpele. Tapu atu ki he Hou'eiki Fakafofonga 'o e Kakaí. Hou'eiki 'i he pongipongi ni ko 'etau 'asenita ena na'e 'osi tufa atu ke mou me'a ki ai. 'Uluaki ko e Lipooti hono fakahoko 'o e Tali Folofolá. 'Uhī ko e ngāue mahu'inga 'o e 'aho ni 'oku tau hoko atu ai ki he Lao fakahū atu e pa'anga ki he ngaahi ngāue 'a e Pule'angá ki he Ta'u Fakapa'anga 2021 ki he 2022. 'Ikai ke u toe fakalōloa 'etau ngāue Hou'eiki kole atu e faingamālie ko eni ki he 'Eiki Palēmiá 'a ia na'a mau kaungā fononga atu ki he 'Ofisi Palasi 'o fakakakato e ngāue ki hono lipooti 'a e Tali Folofola.

Me'a 'a e 'Eiki Palemia ki he fakahoko 'o e Tali Folofola

'Eiki Palēmia: Tapu mo e Feitu'u na Sea. Pea tau fakafeta'i pē he hangē ko e lotu lelei kuo tau fanongo ki ai he pongipongi ni tau toe a'usia mai 'a e pongipongi faka'ofa'ofa ko eni neongo pē 'oku 'ao'aofia ka ko e tō ai pē 'a e monū ki he fonuá lahi e 'uhá. Fakatapu atu ki he Hou'eiki Kapinetí fakatapu atu ki he Hou'eiki Nōpele Fonuá pehē 'a e fakatapu ki he Hou'eki Mēmipa Fakafofonga 'o e Kakaí. Sea kou loto hangamālie mo fiefia 'a e motu'a ni 'i he fakahoko atu ki he Feitu'u na pea mo e Fale 'Eiki ni ne lava lelei hono 'oatu 'a e Tali Folofola 'a e Fale ni ki 'Ofisi Palasi 'i he ho'atā Falaite ko ia 'o e uike kuo 'osí pea na'e tali lelei pē 'e he Sekelitali 'a 'Ene 'Afio pea ne toki fakahoko ia ki he 'Ene 'Afió kā ne lava lelei 'a e 'ave ko ia 'o e Tō Folofolá, ko e fakahoko atu pē ke mou mea'i ko e fekau ē na'e 'osi fakahoko mai pea na'e 'osi fai hono fakahoko lelei pē ki he, ki Palasi 'i he Falaite kuo 'osí ko ia pē 'Eiki Sea mālō.

'Eiki Sea: Mālō Hou'eiki kapau 'oku 'ikai ke toe 'i ai ha me'a ha Fakafofonga tau hoko atu ki he Fika 5 tau 'asenitá. 'A ia ko e Lao ke fakahū atu 'a e pa'anga ki he ngaahi ngāue 'a e Pule'angá Hou'eiki ko e Lao Fika 1 eni e 2020 'a ia ko e Polokalama Patiseti e Pule'anga ki he Ta'u Fakapa'anga ngata he 'aho 30 'o Sune 2022.

'Eiki Minisitā Ngoue: Sea fokotu'u atu mu'a ke ...

'Eiki Sea: Minisitā ...

'Eiki Minisitā Ngoue: Fokotu'u atu ...

'Eiki Sea: Ngoue.

'Eiki Minisitā Ngoue: Fokotu'u atu ke lau mu'a e fo'i lao fakamolemole mālō.

'Eiki Sea: Mālō Hou'eiki. Ko u fie fakamanatu pē ke toe, ke mou me'a mai ki he 'etau founda ngāué 'oku 'i ai 'a e Polokalama Patiseti pea 'oku 'i ai pea mo e fakamatala patiseti. Ko e Lao Fakaangaangá 'a e Polokalama Patiseti 'a ia ko ia 'e lau 'uluaki lau tu'o ua tu'o tolu pea 'o kapau 'e laumālie e Hou'eiki ke tukuhifo ki he Komiti Kakato faingamālie hili hono lau tu'o uá. 'Oku 'i

ai mo e ngaahi lipooti fekau'aki 'a ia ko e Lipooti e Komiti Tu'uma'u ki he Ngaahi Me'a Fakapa'angá 'oku fakahū mo ia he 'asenita pehē foki ki he me'a naunau 'a e Hou'eiki ...

<009>

Taimi: 1020-1025

'Eiki Sea: ... 'a ia ko e tokoni mei he *UNDP* pea mo e kau ngāue e Fale Aleá 'oku toe fakaikiiki ai 'a e Patisetí. Kimu'a pea tau hoko atú ko u kole atu ki he 'Eiki Palēmiá na'e kole mai 'ene faingamālie ke fakamalanga fakalukufua mai pē he Patisetí kimu'a pea tau 'oange e faingamālie ki he 'Eiki Minisitā Pa'angá. 'Eiki Palēmia ko ho miniti eni 'e 10.

Me'a Fakalukufua 'a e Palemia ki he Patiseti 2021/2022

'Eiki Palēmia: Tapu mo e Feitu'u na 'Eiki Sea pea tapu mo e Hou'eiki e Kapinetí. Fakatapu ki he Hou'eiki Nōpele e fonuá pea pehē ki he Hou'eiki Mēmipa Fakafofonga 'o e Kakaí. 'Eiki Sea mālō ho laumālie ki he pongipongí ni pea mālō e, mo e fuesia e ngaahi ngāue lahi mo mamafa Fale Alea 'o Tonga. Ko u kole pē 'a e faingamālie ko ení ke u ki'i fakahoha'asi ai kimoutolu Hou'eiki 'o e Falé fakalukufua pē ki he ngaahi ola melie 'o e ngāue ne lava he ta'u kuo'osí pea pehē foki mo e ngaahi ngāue 'i he ta'ú ni pea mo e ngaahi ta'u ka hoko maí. Pea ka lava ia 'e toki hoko atu 'a e 'Eiki Minisitā Pa'angá ki hono fakaikiiki 'o e Patisetí.

'Eiki Sea na'e nofo 'a e Patiseti 'o e 2020/2021 'i he fakakaukau ke 'oua na'a li'ekina pe tukunoa'i 'a e ngaahi fiema'u vivili mei he kakai 'o e fonuá. Pea ne fika 'uluaki ai 'a e mo'ui leleí kae tautautefito ki hono fakahaofi 'a Tonga mei he KOVITI-19. Pea kuo mahino ia mei he tali lotu 'a e 'Otuá 'i he ngaahi lotu mo e 'aukai fakafonua ne feia 'e he kau taki lotú mo e ngaahi siasi kotoa pē 'i Tongá ni 'i he ta'u kakato 'e 1. Pea na'e mahino mai ai fakatauhua ia ki he kaveinga 'o e Patiseti 'i he ta'u 2020/2021 na'e 'ia Sihova pē hotau talitau'angá. 'Oku kei malu'i pē 'e Sihova kitautolu 'o a'u mai ki he 'aho ni.

Na'e fika ua ki ai 'a e akó mo e ngaahi langa 'o e ngaahi faleako fo'ou, ngaahi fokotu'utu'u fo'ou ki he akó ke fakaako'i 'a e tokotaha kotoa pē 'i Tongá ni pea mo e ngaahi polokalama ki he kau *drop out* 'a e 'Eiki Minisitā Akó. Pea hoko atu ai mo e kau kolisi tutukú ke hoa ngāue 'a e Pule'angá mo e kau kolisi tutukú pea mo e kotoa 'o e kakai e fonuá. 'I he ngaahi *project* lalahi ne 'ikai ke lava ia 'i he ivi fakapa'anga 'o e Pule'angá he kuohilí ke fakapa'anga ka kuo 'i ai e founga fo'ou ko e *Public Private Partnership* pē ko e *PPP* kuo fakahoko 'e hoangāue 'a e Pule'angá, ngaahi kautaha tautahá mo e kakai 'o e fonuá 'o 'ikai ko e Pule'angá pē ka 'oku tofuhia ai e ngaahi *system* ako kotoa pē 'i Tongá ni, ngaahi 'apiako 'o e ngaahi siasí 'i he founga ngāue tatau pea mo e hiki tō ki 'olunga 'a e fakalalakaka 'o e akó 'i Tongá ni. Neongo ko e Patisetí ko e pa'anga 'e 74.6 miliona fakataha e *in-kind* pea mo e *cash* 'oku 'asi he fo'i lao fakaangaanga ko ení. Ka ko hono toengá 'oku toki fakalahi mai pē ia 'i he founga pē ia 'a e 'Otuá 'a ia 'oku tau mo'ui mo tau falala ki ai.

Ko e ngāue ki he faito'o konatapú. Ko e palopalema ia 'oku tau kei fāfā pē ha founga 'e lava ke pule'i ke vave mo tamate'i ke puli 'aupito mei he fonuá ni. 'Asilí ko 'ene hū fo'ou maí mo fakamāmani lahi pea kuó u tui 'oku totonu ke tau kau kotoa ki ai 'a e kakai e fonuá,

Fakamaau'angá, kau polisi, ngaahi siasi 'a e tokotaha kotoa pē 'e ala tokoni. 'Oku tu'u pē 'a e Pule'angá 'o teuteu, mateuteu pē ke tokoni ki he Potungāue Polisi 'i ha maau mālie ...

<002>

Taimi: 1025-1030

'Eiki Palēmia: ...ai 'a e palani ngāue 'oku lolotonga ngāue ki ai 'a e Komisiona Polisi Le'ole'o, mo e 'Eiki Minisitā Polisi ki he ta'omaki atu ki he founa lolotonga 'oku ngāue'aki 'e he Potungāue Polisi.

'Oku 'i ai mo e ola lelei 'oku ha mai 'i he ngaahi ngāue ki hono hiki hake 'etau tu'unga faka'ekonōmika 'i Tonga ni, pea kau atu ki ai 'a e ngaahi hotau ngaahi hala pule'anga, mo e ngaahi hala ngoue ke lelei, ke lava ke langa, pea lava ke langa mo e ngaahi fale afā 'e 276, ngaahi fale lālanga lalahi 'e 7, ki hono fakaivia e hou'eiki fafine, toe fakaivia mo e ngaahi kautaha langa iiki 'e fitungofulu tupu, ke ma'u ngāue ai 'a e ngaahi fāmili tokolahi 'aupito 'i Tonga ni, pea mo e ngaahi ngāue kehekehe kuo tau ikuna'i.

Na'e lava ke toe fakaivia 'a e kau ngoue, kau toutai, takimamata, kau fakatupukoloa, uta 'o e fua 'o e fonua ki tu'apule'anga, 'o lahi ange ia 'i he ta'u 'e 3 kuohili, fakakātoa. Na'e 'i ai mo e ola melie na'e lava ke ikuna'i 'i he ngaahi langa mo e ngaahi tokoni 'i he va'a ki he ngaahi feliuliuaki ki he 'ea, ngaahi fakatamaki fakaenatula, pea mo e ngaahi ngāue ola melie na'e lava'i lelei 'i he ta'u fakapa'anga ko eni. Kau foki heni mo e ngaahi ngāue kuo lava 'e he ngaahi pisinisi 'a e Pule'anga, ke tokoni ki he ngaahi tu'unga fakasōsiale mo e tu'unga faka'ekonōmika 'o e kakai 'o e fonua fakalukufua. Neongo 'oku kei toe lahi pē 'a e ngaahi ngāue ke fakahoko 'i he ta'u ni, pea mo e ngaahi ta'u ka hoko mai.

'I he patiseti 'o e ta'u kuo 'osi 2020/2021, na'e fokotu'u ai 'e he Pule'anga mo e 'Eiki Minisitā Pa'anga 'a e kaveinga ngāue 'o pehē, ko Sihova hotau tali tau'anga. 'I he patiseti 'o e ta'u ni, 2021/2022, kuo toe fokotu'u ai 'e he Pule'anga mo e 'Eiki Minisitā Pa'anga 'a e kaveinga ngāue 'oku pehē ko e kelesi pē 'oku tau mo'ui mei ai, ko e me'a 'i he'etau tui. *By God's Grace we are saved through faith.*

Fe'unga Patiseti 2021/2022 mo e Pa'anga 'e 618.3 miliona

Ko e fakakātoa 'o e patiseti 'i he 2020/21, 2022, ko e 618 miliona poini 'e 3, fakataha'i e *in-kind* mo e *cash*, 'a ia 'oku pa'anga 'e 369.4 ki he ngaahi ngāue anga maheni, pēseti ia 'e 60%, pea 249 miliona, pēseti 'e 40 ko e ngaahi ngāue fakalalakaka. 'I he patiseti 'o e ta'u kuo 'osi 2020/2021, na'e 589.6 miliona fakakātoa, 'a ia 'oku toe hiki hake 'a e patiseti 'i he ta'u 'oku tau hanga atu ki ai, 2021/2022 'aki 'a e pa'anga 'e 28.7 miliona, ke fakamahino 'oku tau mo'ui pē 'i he kelesi, kelesi pē 'a e 'Otua, 'oku tau mo'ui 'i he tui, 'oku tau manga 'i he tui, 'oku tau sitepu 'i he tui, 'oku tau vīsone 'i he tui, 'oku tau fokotu'utu'u ngāue 'i he tui, 'oku tau palani 'i he tui, 'oku tau fononga 'i he tui, 'oku tau talanoa 'i he tui, 'oku tau fakahoko 'etau feme'a'aki 'i he tui, 'oku tau fakahoko hotau fatongia 'i he tui, pea ko e Kāpineti mo e Fale Alea 'o Tonga 'oku tau ngāue 'i he tui, he ko e tukufonua na'e fai 'i Pouono, na'e fai 'i he tui, pea ko 'etau hoko atu pē ia 'e kitautolu

‘a e kaveinga patiseti ‘o e ta’u kuo ‘osi, 2020/2021, he na’a tau tui ko hotau tali tau’anga ko Sihova, te ne malu’i kitautolu mei he ngaahi ha’aha’a ‘o e halafononga.

Ko ‘etau falala ‘oku ‘ikai ke tuku ia, ki ha toe taha, ‘i he’etau falala ‘oku ‘ikai ke tuku ia ki he pa’angá, ‘ikai, pē ko ha fonua mālohi ...

<005>

Taimi: 1030-1035

‘Eiki Palēmia: ... ‘ikai, pē ha taha mafai lahi mo koloa’ia, ‘ikai, ko ha’atau kau tau malu’i fonua tokolahi, ‘ikai, pē ha toe me’a kehe ‘ikai ‘aupito. Ko ‘etau falala na’e tuku pē ia kia Sihova he ta’u kuo ‘osí pea ko e ta’u ni ‘oku kei ‘ia Sihova pē pea ‘e ‘ikai ke tau masiva ai kitautolu, he ko hotau tauhi ko Sihova, te tau tangaki hotau mata ki he ngaahi mo’ungá he ha’u mei fē hotau tokoní ko hotau tokoni ‘oku meia Sihova ‘a e tokotaha na’a ne ngaohi ‘a e langi mo māmani. ‘Oku ‘ikai ko ha tangata ‘a e ‘Otua ke kehe ‘ene lea he hake pea kehe ‘ene lea he hifo. ‘Oku tu’u taha pē ia ‘iate ia, ‘oku mo’ui pē ia ‘iate ia tatau ai pē ‘e tokoni atu ha taha pē ‘ikai.

‘Oku makehe ‘a e Patiseti ‘a e Pule’anga Tonga mei ha toe Pule’anga ‘i māmani he ko e fonua pē eni ‘e taha ‘i māmani na’e tuku hono kakai mo e kelekele ke malu’i mei langi, talu pea mei tuai ‘oku kei Tonga pē ‘a Tonga, pea ko e ‘Otua mo Tonga ko ia pē hotau tofi’a. Kuo ‘osi fakamo’oni’i mei he ola ‘o e Patiseti ‘o e ta’u kuo’osí ‘oku ne kei ‘i vaka pē lolotonga ‘a e tangi lau’aitu ‘a māmani ko eni koe’uhí ko e *pandemic Covid-19*. Ko e Pule’anga eni ‘oku ui ko e *inclusive government* pea ko hono toe fakalea ‘e taha ke toe mahino ngofua ange he lea faka-tonga ko e Pule’anga ‘o e kau kātoa. Ko e Pule’anga ‘oku ‘ikai ke li’ekina ha taha. Ko e Pule’anga ‘oku ‘ikai ha filifilimānako. Ko e Pule’anga ‘oku fakakau ‘a e fo’i tokotaha kotoa pē ki ai. Ko e Pule’anga ‘oku ne lau ‘a e fo’i tokotaha kotoa pē ‘oku ne mahu’inga. Ko e Pule’anga ‘oku fakakau fakataha ‘a e Fale ‘o e Tupou ki ai. Ko e Fale ‘o e Hou’eiki Nōpele ki ai. Ko e Fale ‘o e kakai kotoa pē ‘o e fonua ‘oku kau ki ai. Ko e Pule’anga ‘o e kau kātoa. Ko e Pule’anga ‘o e tu’u fakataha. Ko e Pule’anga ‘o e hoa ngāue fakataha. Ko e Pule’anga ‘oku hoa ngāue ‘a e Pule’anga pea mo e kakai ‘o Tonga pea pehē foki ki muli na. Ko e Pule’anga ‘oku hoa ngāue mo e ‘Otua. Ko e Pule’anga ‘oku ‘ikai mo’ui pē he pa’anga pē, ka ‘oku mo’ui he kelesi ‘a e ‘Otua. Ko e Pule’anga ‘oku ‘ikai fakafalala ki ha koloa pē ha toe me’a, ka ko e Pule’anga ‘oku fakafalala ‘enau me’a kotoa ki he ‘Otua.

‘Oku ‘i ai e ngaahi me’a lalahi fai e tokanga makehe ki ai.

‘Eiki Sea: Kole atu ‘Eiki Palēmia ke faka’osi mai ho me’a kuo ‘osi ho taimi.

[Poupou peseti ‘e 100 e Pule’anga mo e Kapineti ki he Tō Folofola mei he Taloni](#)

‘Eiki Palēmia: ‘Oku fakatatau mo e Folofola mei he Taloni. Pea ‘oku poupou pēseti ‘e 100 ki ai ‘a e motu’a ni pea mo e Kapineti hono kotoa. Kuo pau ke tau fai ha tokanga makehe ki he faito’o konatapu ‘o ‘ikai ke tau tuku fakafalala pē ki he kau polisi, kau sotia mo e Fakamaau’anga. Ka kuo pau ke tau kau kotoa ‘a e Pule’anga ki ai koe’uhí pea mo e kakai ke tau kau fakataha. ‘I he hoko ‘a e mo’ui ke fika ‘uluaki he’etau Patiseti ko eni ke tautau tefito ki he Koviti-19. ‘Oku fiema’u ‘a

e tokoni 'a e fo'i tokotaha kotoa pē he ta'u ni ke tau tokoni ki he Potungāue Mo'ui kau toketā kau neesi pea mo e fiema'u ke ngāue fakataha ki ai ke tau hoa ngāue mo e ngaahi siasi kotoa pē mo e ngaahi kautaha kotoa pē 'i Tonga ni.

Ke tau langa 'a Tonga 'i ha tu'unga fakapa'anga 'oku toe lelei ange pea tau hiki hake 'a e tu'unga faka'ekonōmika ke a'u ki ha pēseti 'e 5 ki he tu'u fakapa'anga he ta'u 'e nima ka hoko mai. 'A ia 'e hoko ia 'aki 'etau tokanga makehe ki he ngaahi me'a ko eni. Tau tu'u kātoa ke teke 'a e ngoue, toutai, fakatupu koloa...

<007>

Taimi: 1035-1040

'Eiki Palēmia ... ngaahi koloa fakalotofonuá, ngaahi me'atokoni fakalotofonuá, kau ai hono fakasi'isi'i e hū koloa mei mulí, ka tau sio ki ha founga fo'ou, ke tau lava pē 'o ngaohi 'i Tongá ni pea ma'u pē 'etau ngaahi me'atokoni fakalotofonua...

'Eiki Sea : 'Eiki Palēmia 'oku kei toe lahi ho'o me'a ko ená pē 'oku mei 'osi ?

'Eiki Palēmia : Sea, kātaki pē toe pē ki'i peesi 'e 2.

'Eiki Sea : Ko u kole atu ke tuku mai ha faingamālie ke tau lau 'uluaki e lao 'a e 'Eiki Minisitā Pa'anga kae toki 'oatu hao faingamālie ke faka'osi.

'Eiki Palēmia : Mālō 'aupito 'Eiki Sea mālō, mālō e ma'u faingamālie mālō 'aupito.

'Eiki Sea : 'Eiki Minisitā Pa'anga ko ho'o miniti eni 'e 5 ke fakamatala mai 'a e Lao Fakaangaangá kimu'a pea tau lau 'uluaki.

'Eiki Minisitā Pa'anga : Tapu pea mo e 'Eiki Seá kae 'uma'ā 'a e 'Eiki Palēmia mo e Hou'eiki Kapinetí, pehē ki he Hou'eiki Fakafofonga 'o e Kakaí. 'Eiki Sea, 'oku fiefia 'aupito he pongipongí ni ke 'oatu ha ki'i talateu pē ki he lao ko ení. 'Oku tu'utu'uni kita 'e he laó ki he pule'i 'o e pa'angá ke fakahū mai ki he Fale ni ko e Fale 'eikí 'a e patiseti fakaangaanga 'a e Pule'angá ki he ta'u fakapa'anga hokó, 'o tatau pē ia 'i he pa'anga humai, pea mo e pa'anga fakamole. Pea 'oku toe fakamahino'i pē 'i he Konisitūtoné ko e pa'anga ngāue ko ia mo fakaangaanga ko iá kuo pau ke fakahū mai ia 'i he fo'i lao ko ení 'Eiki Sea ke tali 'e he Falé pea toki faka'atā e pa'anga ko ení ke ngāue'aki ki he ta'u fakapa'anga 21/22.

Ko e fakaikiikí 'Eiki Sea te u toki lave ki ai, ka ko e fo'i laó ena ke fakangofua e lahi e pa'anga ke ngāue'aki 'e he Pule'angá he ta'u fakapa'anga 21/22 mālō 'Eiki Sea.

[Lau 'uluaki 'a e Lao ke Fakahu atu 'a e Pa'anga 2021/2022 ki he ngaahi ngāue 'a e Pule'anga 2021](#)

'Eiki Sea : Kole atu ki he Kalaké ke tau lau 'uluaki.

Kalake Tēpile : Tapu mo e 'Eiki Sea e Fale Aleá, 'Eiki Palēmia mo e Hou'eiki Mēmipa kakato e Falé kae 'atā ke fakahoko hono lau 'uluaki 'o e Lao ke Fakahū atu 'a e Pa'anga ki he Ngaahi Ngāue 'a e Pule'angá.

'OKU TU'UTU'UNI 'e he Tu'i mo e Fale Alea 'o Tonga 'i he Fakataha Alea 'o e Pule'anga 'o pehe:

Konga 1. 'E ui 'a e Lao ni ko e Lao ke Fakahu atu 'a e Pa'anga 2021/2022 ki he ngaahi ngaue 'a e Pule'anga 2021, pea kuo pau ke kamata ngaue'aki 'i he 'aho 1 'o Siulai, 2021.

'Eiki Sea: Ko ia 'oku loto ke tau tali 'a e Lao Fakaangaanga ko ení hono lau 'uluakí fakahā mai ho nima.

Kalake Tēpile : Sea 'oku loto ki ai Semisi Kioa Lafu Sika, Mateni Tapueluelu, Losaline Ma'asi, Semisi Taulangi Fakahau, Penisimani 'Epenisa Fifita, 'Eiki Minisitā Mo'ui, 'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua, 'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue'anga Lalahi, 'Eiki Minisitā MEIDECC, 'Eiki Palēmia, 'Eiki Minisitā Pa'anga, 'Eiki Minisitā Ako, 'Eiki Minisitā Lao, 'Eiki Minisitā Ngoue, 'Eiki Minisitā Fefakatau'aki & Ngāue Fakalalakaka, Veivosā Taka, Saia Ma'u Piukala, 'Eiki Nōpele Tu'ivakano, 'Eiki Nōpele Tu'iha'angana, 'Eiki Nōpele Tu'i'afitu. Loto kotoa ki ai e Hou'eiki ko ení 'Eiki Sea ko e toko 20.

'Eiki Sea: Lau tu'o 2.

Kalake Tēpile : Ko e Lao ke Fakahū atu 'a e Pa'anga ki he Ngaahi Ngaue 'a e Pule'angá.

'OKU TU'UTU'UNI 'e he Tu'i mo e Fale Alea 'o Tonga 'i he Fakataha Alea 'o e Pule'anga 'o pehe:

Kupu 1. 'E ui 'a e Lao ni ko e Lao ke Fakahu atu 'a e Pa'anga 2021/2022 ki he Ngaahi Ngaue 'a e Pule'anga 2021, pea kuo pau ke kamata ngaue'aki 'i he 'aho 1 'o Siulai, 2021.

'Eiki Sea : Tongatapu 4.

Mateni Tapueluelu : Tapu mo e Feitu'u na 'Eiki Sea, kae pehē ki he 'Eiki Palēmiá mo e Hou'eiki Mēmipa 'o e Fale Aleá. 'Eiki Sea ko e fokotu'u atu pē 'e lava ke tukuhifo ki he Komiti Kakatō. Mālō.

'Eiki Sea : Hou'eiki fokotu'u ke tukuhifo ki he Komiti Kakatō. 'Oku 'i ai ha pou pou ko ena 'oku pou pou mai e Hou'eiki Nōpele. (*ne pou pou*)

<008>

Taimi: 1040-1045

Lipooti Fika 1 e 2021 'a e Komiti Tu'uma'u ki he Ngaahi Me'a Fakapa'anga mo e Fakamatala pa'anga 'a e pule'anga ki he patiseti

'Eiki Sea: Hou'eiki ko e kole tokoni pē ke mou me'a mai ko e patiseti 'o e ta'u ni 'oku 'i ai e *power point* 'a e 'Eiki Minisitā Pa'angá 'oku faka'atā pē ke mou tukuhifo mo ia ki he Komiti Pa'anga ke tokoni ki he feme'a'akí. Mālō Hou'eiki ko e toe 'etau ngāue 'i he Fale Aleá ko e Lipooti Fika 1 e 2021 'a e Komiti Tu'uma'u ki he Ngaahi Me'a Fakapa'anga Fakamatala Fakapa'anga 'a e Pule'anga fekau'aki eni mo e patiseti na'e tukuhifo ki he Komiti Kakatō. 'I he founa angamaheni 'oku fa'a lau 'uluaki e Lao Fakaangaanga ko eni pea tukuhifo ia ki he Komiti Pa'anga ke nau ngāue'i pea 'osi 'enau ngāue ki he patiseti pea fakafoki mai ki he Fale ni ke lau tu'o ua koe'uhí ko e fokotu'utu'u ngāue na'e fakakakato 'e he Fale ni mo e Komiti Pa'anga kuo lava e ngāue ko ia 'a ia kuo 'osi maau 'a e Lipooti e Komiti Pa'angá ke me'a ki ai e Hou'eiki, te u tuku eni e faingamālie ki he Sea 'o e Komiti Pa'angá ke me'a mai ka ko u tui koe'uhí kuo 'osi tukuhifo 'a e Lao Fakaangaanga e Patiseti 'oku tonu pē ke 'alu hifo mo e Lipooti 'a e Komiti Pa'angá. Tongatapu 2 Sea Komiti Pa'anga.

Semisi Sika: Tapu mo e Sea 'o e Fale Alea pehē foki ki he Hou'eiki Mēmipa 'o e Falé kae fakahoko atu e fatongia 'o e motu'a ni ko e Sea 'o e Komiti Pa'angá. 'Oku fakahoko atu 'a e lipooti ni 'a e ola 'o e ngaahi ngāue 'a e Komiti Tu'uma'u ki he Ngaahi Me'a Fakapa'anga mo e Ngaahi Fakamatala Fakapa'anga 'a e Pule'anga 'i he Polokalama Patiseti pea pehē foki ki he ngaahi lipooti fakapa'anga kuo 'osi fakahū atu mo e fakamatala patiseti mo e ngaahi polokalama 'o ngata he 'aho 30 'o Sune 2022. Na'e fakahū mai e Polokalama Patiseti ki he 'Ofisi 'o e Fale Alea 'o Tonga he 'aho 10 'o 'Epeleli 2021. 'I he 'aho 12 'o 'Epeleli 2021 na'e tukuhifo ia he 'Eiki Sea 'o e Fale Alea *Lord* Fakafanua ki he Komiti Pa'anga 'o fakatatau mo e Tu'utu'uni Fika 184 'a e Ngaahi Tu'utu'uni 'o e Ngaahi Fakataha 'o e Fale Alea 'o Tonga. Ko e ngaahi ngāue leva 'eni 'a e komiti, na'e fakahoko 'a e fakataha 'e ua 'a e komiti pea 'i he fakataha fika 'uluaki 'i he 'aho 4 'o Mē 2021 na'e fakahoko ai 'a e fakataha 'a e komiti pea mo e Potungāue Pa'angá. Na'e 'omai ai 'a e ngaahi fakamatala fakama'ala'ala ko eni ko e siate folau 'a e Pule'anga ki he Pule'anga Patiseti 'o e Ta'u fakapa'anga 2021/2022 'Ko e kelesi pē 'oku tau mo'ui i 'i he'etau tui'.

Ko e peseti 'e 60 'o e patiseti 'oku fakapa'anga 'e he Pule'angá, pea pēseti leva 'e 40 mei he ngaahi hoa ki he fakalalakaka. 'I he patiseti tokoni fakalalakaka ko e pēseti 'e 80 ai ko e tokoni fakapa'anga pea ko e pēseti leva 'e 20 ko e ngaahi tokoni kehe. 'I he Patiseti 'o e 2021/2022 'e holo 'a e pa'anga hū mai 'o iku ai ki he patiseti fe'amokakí ko e pa'anga 'e 38.1 miliona. 'Oku 'i ai e ngaahi fokotu'utu'u ke kole ha ngaahi tokoni ke fakapa'anga'aki 'a e tō nounou ko eni. Ko e ngaahi tefito'i kaveinga ngāue 'e fitu 'a e Pule'anga 'i he Polokalama Patiseti 'uluaki, fakalalakaka ki he mo'ui lelei. Ko hono uá, ngāue'aki ta'efakalao 'a e faito'o konatapu mo malu fakalukufua 'a e fonua. Tolu, ako 'oku toe lelei ange. Fā, fakalalakaka faka'ekonōmika. Nima, ngāue fakaakeake 'oku matu'uaki mo tu'uloa. Fika ono, fakahoko 'a e ngaahi ngāue lalahi. Fitu, fakalelei'i 'a e founa ngāue 'a e Pule'anga. Ko e ngaahi nō 'a e Pule'anga 'e kamata e tā 'a e nō 'a e Pule'anga 'i he ta'u 2024 pea 'oku 'i ai pē 'a e *account* kuo fokotu'u pea vahe'i ki ai ha silini ke tuku tafa'aki ki he taimi 'e kamata ai hono tā 'o e nō. 'Oku 'i ai foki mo e ngaahi nō 'oku toloi atu ka 'oku 'ikai ko hono kaniseli. 'I he fengāue'aki vāofi 'a e ngaahi kautaha Pangikē 'a Māmani pea mo e kautaha *IMF*, vahevahe patiseti fakapotungāue. Ko e ngaahi potungāue lalahi 'e nima 'oku toe 'i ai 'a e hiki hake 'enau patiseti koe'uhí ko e ngaahi ngāue kuo pau ke fakakakato 'i he ta'u fakapa'anga hoko. 'Oku kau ki ai 'a e Potungāue Ngaahi Ngāue ki Mulí, 'Ofisi Palēmia, Potungāue Polisi mo e Tamate Afi, 'Ofisi e Setisitika mo e Potungāue Laó mo e Pilisone. Ko e ngaahi ngāue lalahi 'e nima 'oku 'i ai 'a e ki'i holo he patiseti ko e Potungāue 'o e Ngaahi Ngāue Lalahi, Potungāue Pa'anga, Potungāue Mo'ui ...

<009>

Taimi: 1045-1050

Semisi Sika: ... Potungāue ki he Ngaahi Ngāue Fakalotofonua pea mo e Potungāue Akó. Neongo eni 'oku tu'uma'u pē 'a e ngaahi ngāue angamaheni 'a e ngaahi potungāue ko ení.

'I he fakataha hono ua 'a e komiti na'e pou pou ai 'a e komiti ke toki fakahoko kotoa pē 'a hono vakai'i mo hono tipeiti'i mo sivilivi'i 'a e Polokalama Patiseti 'i Fale Alea.

Kuo kakato 'a e ngāue 'a e komiti pea 'oku 'oatu ai 'a e ongo fokotu'u ko ení.

- Ke tali 'a e Lipooti Fika 1/2021 'a e komiti, ke fakahoko 'a e ngāue angamaheni 'a e Fale Alea ki hono alea'i 'o e Polokalama Patiseti.

Mālō.

'Eiki Sea: Me'a mai Tongatapu 4.

Mateni Tapueluelu: Tapu mo e Feitu'u na 'Eiki Sea pea fokotu'u atu pē Sea ke kau pea mo e lipooti ko ení hono tukuhifo ki he Komiti Kakato, tokoni pē ki he alea fakalukufua Sea. Mālō.

'Eiki Sea: Hou'eiki ko e fokotu'u eni ke tukuhifo ki he Komiti Kakato. 'Oku 'i ai ha pou pou? Kole atu ki he Kalake ke tau paloti.

[Pāloti ke tukuhifo 'a e Lipooti Fika 1/2021 mei he Komiti Tu'uma'u ki he Pa'anga](#)

Ko ia 'oku loto ke tau tukuhifo 'a e Lipooti Fika 1/2021 mei he Komiti Tu'uma'u ki he Pa'anga, fokotu'u mai ho nima.

Kalake Tēpile: 'Eiki Sea 'oku loto ki ai 'a e Semisi Kioa Lafu Sika, Mateni Tapueluelu, Losaline Ma'asi, Semisi Tauelangi Fakahau, Penisimani 'Epenisa Fifita, 'Eiki Minisitā Mo'ui, 'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua, 'Eiki Minisitā 'o e Ngaahi Ngāue'anga Lalahi, 'Eiki Minisitā e MEIDECC, 'Eiki Palēmia, 'Eiki Minisitā Ako, 'Eiki Minisitā Lao, 'Eiki Minisitā Ngoue, 'Eiki Minisitā Fefakatau'aki, 'Eiki Nōpele Tu'ivakanō, 'Eiki Nōpele Tu'iha'angana, 'Eiki Nōpele Tu'i'āfitu, Saia Ma'u Piukala, Veivosā Taka. Sea 'oku loto ki ai e toko 19.

'Eiki Sea: Ko ia 'oku 'ikai loto ke tali ke tukuhifo e lipooti ki he komiti.

Kalake Tēpile: 'Oku 'ikai ha fakahā loto pehē 'Eiki Sea.

'Eiki Sea: Mālō Hou'eiki. Ko e hoko atu ki he 'etau 'asenitā ko e Fakamatala Pa'anga 'a e Pule'anga ki he Ta'u Fakapa'anga 2019/2020. Kole atu ki he Kalake ke ne lau mai.

Kalake Tēpile:

‘Ulu’i tohi pē ‘a e ‘Ofisi ‘o e Minisitā Pa’anga.

‘I he ‘aho 25 Ma’asi, 2021

Lord Fakafanua,
‘Eiki Sea ‘o e Fale Alea,
‘Ofisi ‘o e ‘Eiki Sea,
Fale Alea,
Nuku’alofa.

‘Eiki Sea,

Fekau’aki: Ko e Fakamatala Pa’anga ‘a e Pule’angá ki he 2019/2020

‘Oku ou faka’apa’apa mo kole ke fakahū atu ki he Fale Aleá ‘a e Ngaahi Fakamatala Pa’anga ‘a e Pule’angá ‘a ia kuo pulusi ‘i ha Fanongonongo ‘i he Kaseté, kuo tu’utu’uni ‘i he kupu 35 mo e 36 ‘o e Lao ki hono Pule’i ‘a e Pa’anga ‘a e Pule’angá ‘o kau ki ai ‘a e;

1. Fakamatala Pa’anga ‘a e Pule’anga Tongá ki he ta’u na’e ngata ‘i he ‘aho 30 ‘o Sune, 2020.
2. Fakama’opo’opo fakakuata ‘o e ngaahi pa’anga ma’u maí mo e totongi mei he sino’i pa’anga ‘a e Pule’angá ki he;
 - Kuata na’e ngata ‘i he ‘aho 30 ‘o Sepitema, 2019.
 - Kuata na’e ngata ‘i he ‘aho 31 ‘o Tisema, 2019.
 - Kuata na’e ngata ‘i he ‘aho 31 ‘o Ma’asi, 2020.

‘Oku ‘oatu fakataha ‘a e tohi ni pea mo e tatau ‘e 35 ‘o e Fakamatala Pa’angá.

‘Oku ou faka’apa’apa atu,

.....
Hon. Tevita Lavemaau
(Minisitā Pa’anga)

Mālō ‘Eiki Sea.

‘Eiki Sea: Me’a mai ‘Eiki Minisitā Pa’anga.

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Tapu pea mo e ‘Eiki Seá, kae ‘uma’ā e Hou’eiki ‘o e Fale Aleá.

Sea ko e lava lelei eni e fatongia e motu’a ni ki hono fakama’opo’opo ‘o e Fakamatala Pa’anga fakamuimui taha e Pule’anga Tongá ‘a ia ‘oku ngata ia ki Sune 2020 pea ‘ikai ko ia pē kae lava mo e fatongia e ‘Atita Senialé hono sivi faka’ātita e fakamatala pa’anga ko ení ‘Eiki Sea. Fiema’u pē ia he lao ‘Eiki Sea ke fakahū mai he ‘Eiki Minisitā Pa’angá ‘a e fakamatala pa’anga fakamuimui

tahá 'i he taimi ko ē 'oku alea' i ai e Patiseti 'a e fonuá. Pea ko u fiefia ke fakahoko mai ki he Falé kuo kakato e ngāue ki aí pea ko eni kuo fakahū mai. Ko u fakanounou fakama'opo'opo atu pē ...

<002>

Taimi: 1050-1055

'Eiki Minisitā Pa'anga: ...'Eiki Sea ko e ta'u fakapa'anga ko eni, na'e fe'unga mo e hulu, pa'anga 'e 16 mo e poini miliona 'a e Pule'anga 'i he ta'u fakapa'anga ko eni, pea hangē ko e founa ngāue anga maheni, 'oku ou kole atu ke tuku mu'a ki he Komiti Pa'anga ke nau me'a ki ai pea toki fakafoki mai ki ho Fale 'Eiki Sea mālō.

'Eiki Sea: Hou'eiki ko e fokotu'u eni mei he 'Eiki Minisitā Pa'anga ke tukuhifo ki he Komiti Pa'anga, 'i ai ha pou pou ki ai. (ne pou pou'i)

[Pāloti ke tukuhifo ki he Komiti Pa'anga 'a e Fakamatala Pa'anga 'a e Pule'anga](#)

Kole atu ke tau pāloti. Ko ia 'oku loto ke tau tali ke tukuhifo e Fakamatala Pa'anga 'a e Pule'anga ki he Komiti Pa'anga, fakahā mai ho nima

Kalake Tepile: 'Eiki Sea 'oku loto ki ai 'a Semisi Kioa Lafu Sika, Mateni Tapueluelu, Losaline Ma'asi, Semisi Tauelangi Fakahau, Penisimani 'Epenisa Fifita, 'Eiki Minisitā Mo'ui, 'Eiki Minisitā e Ngaahi Ngāue Fakalotofonua, 'Eiki Minisitā e Ngaahi Ngāue'anga Lalahi, 'Eiki Minisitā 'o e *MEIDECC*, 'Eiki Palēmia, 'Eiki Minisitā Pa'anga, 'Eiki Minisitā Ako, 'Eiki Minisitā Lao, 'Eiki Minisitā Ngoue, 'Eiki Minisitā Polisi, 'Eiki Minisitā Fefakatau'aki, Veivosa Taka, Saia Ma'u Piukala, 'Eiki Nōpele Tu'ivakanō, 'Eiki Nōpele Tu'iha'angana, 'Eiki Nōpele Tu'i'āfitu. Loto kotoa ki ai e Hou'eiki toko 21.

'Eiki Sea: Hou'eiki 'oku ou fakatokanga'i heni ko e Fika 8 'etau 'asenita ko e Palani Fakaangaanga Fakata'u 'a e 'Atita Seniale, ki he Ta'u Fakapa'anga 2021-2022. 'Oku ou fokotu'u heni ke tukuhifo mo eni ki he Komiti Pa'anga. Kole atu ki he kalake ke tau pāloti.

[Pāloti ke tukuhifo ki he Komiti Pa'anga 'a e Palani Fakaangaanga Fakata'u 'a e 'Atita Seniale ki he 2021-2022](#)

Ko ia 'oku loto ke tau tukuhifo 'a e 'Asenita Fika 8 ki he Komiti Pa'anga kātaki 'o fakahā mai ho nima.

Kalake Tepile: 'Eiki Sea 'oku loto ki ai 'a Semisi Kioa Lafu Sika, Mateni Tapueluelu, Losaline Ma'asi, Semisi Tauelangi Fakahau, Penisimani 'Epenisa Fifita, 'Eiki Minisitā Mo'ui, 'Eiki Minisitā e Ngaahi Ngāue Fakalotofonua, 'Eiki Minisitā e Ngaahi Ngāue'anga Lalahi, 'Eiki Minisitā e *MEIDECC*, 'Eiki Palēmia, 'Eiki Minisitā Pa'anga, 'Eiki Minisitā Ako, 'Eiki Minisitā Lao, 'Eiki Minisitā Ngoue, 'Eiki Minisitā Polisi, 'Eiki Minisitā Fefakatau'aki, Veivosa Taka, Saia Ma'u Piukala, 'Eiki Nōpele Tu'ivakanō, 'Eiki Nōpele Tu'iha'angana, 'Eiki Nōpele Tu'i'āfitu. Loto kotoa ki ai e Hou'eiki toko 21.

‘Eiki Sea: Mālō Hou’eiki ko e ngāue ena kuo tukuhifo ki he Komiti Kakato, ‘a ia ko e Lao Fakaangaanga ki he Patiseti ‘a e Pule’anga, pehē foki ki he lipooti mei he Komiti Pa’anga, ko e toenga e ngāue kuo tukuhifo ki he Komiti Pa’anga ke nau me’a ki ai, pea toki fakafoki mai. Hou’eiki ‘oku ou fakamanatu atu pē ‘etau tohi tu’utu’uni, ‘oku ha ‘i he Kupu 185, ‘o ‘etau tu’utu’uni founa ngāue ki he patiseti ‘a e Pule’anga. ‘Ikai ke toe ‘i ai ha me’a ‘i he Fale Alea, kole atu ke tau liliu ‘o Komiti Kakato.

Me’a ‘a e ‘Eiki Sea ‘o e Komiti Kakato

Sea Komiti Kakato: Tapu pea mo e ‘Afio ‘a e Ta’ehāmai ‘i hotau lotolotonga. Tapu mo e Tu’i ‘o Tonga, tapu mo e Ta’ahine Kuini, tapu mo e Tama ko Pilinisi Tupouto’a ‘Ulukālala. Tapu mo e Ta’ahine Pilinisesi Pule, kae ‘uma’ā e Fale ‘o Ha’a Mohefo. Fakatapu makehe heni ki he ‘Eiki Sea e Fale Alea ‘o Tonga, ‘Eiki Palēmia kae ‘uma’ā e Hou’eiki Minisitā ‘o e Kāpineti, ‘uma’ā e Hou’eiki Fakafofonga e Hou’eiki, pehē foki ki he Hou’eiki Fakafofonga e Kakai, tapu mo e Hou’eiki e Fonua, Ha’a Matāpule, Ha’a Taki Lotu, pehē ki he Tonga kotoa pē ‘oku mou me’a mai ki he ngāue mafatukituki, ‘oku to’o ‘e he Fale Alea ‘o Tonga ‘i he ‘uhinga ‘o e fakalao’i fakata’u, ko e lao mahu’inga eni, mo e fataki ngāue ‘oku tataki ‘e he ‘Eiki Palēmia ‘o...

<005>

Taimi: 1055-1100

Sea Komiti Kakato: ...Tonga pehē ki he ‘Eiki Minisitā Pa’anga ka tau fakafeta’i ai ki he ‘Otua Mafimafi ‘a hono fokotu’u ‘a e kaveinga ‘o e ta’u ni. “Ko e kelesi pē ‘oku tau mo’ui ai”. Ko e tohi ia kia Kolinitō ‘i he kuohili, ka ko ha Tonga ia ‘o e ki’i fonua na’e ‘ikai ma’u ‘Otua na’e masiva he lelei, ka kuo tau tali e kelesi he ‘uhinga ‘o e maama ‘o e Talafungani ‘o e Folofola pea ko e lea ia ‘a e punake ‘a e toketā Haleluia kuo monū’ia eni. Ko hono tāpuaki ‘o e kelesi ko ia laumālie lelei ai ‘a e ‘Eiki Sea ‘o e Fale Alea kae ‘uma’ā ‘a e ‘Eiki Palēmia pehē kia kimoutolu Hou’eiki ko e lelei pehē ‘o e kelesi ‘o e meesi ‘a e ‘Otua, ko ha tāpuaki pē ia mei he ‘Otua fakae-’Otua pea ko e tāpuaki ‘o e kelesi ko ia ko ‘etau ngāue ‘i he langilangi ko ha ‘Otua ‘oku tofi’a’aki he Tonga ko ia ia ha talitau’anga ki he kaha’u ‘o e taimi ‘o e mamahi mo e pōpō’uli hotau māmani. ‘Oku ‘ikai ko ha kelesi ia hangē ko e me’a ‘a e ‘Eiki Palēmia Faifekau Toketā ke tau polepole ai hatau kihi’i lelei, ‘ikai, ko e lelei pē ia ‘a e ‘Otua na’a ne tofi’a’aki ‘a hotau fonua, ko ‘ene Lika Mama’o ‘a e ‘Uluaki Fā ne tuku ai kitautolu ke tau tofi’a’aki pea ‘oku monū’ia ai hotau ki’i fonua, pea ko e tāpuaki ‘o e kelesi, Tama Tonga tu’u ‘o ngāue, ho’o koloa ke fakamonū, lotu ma’upē ki he ‘Eiki. Ko e fakakoloa ia ‘o e taimi pōpō’uli pehe ni ‘o e māmani. Mu’aki tali pē ‘etau mo’ui hotau laumālie ki he me’a ‘oku ha’u mei ai ‘a e kelesi fakakaveinga’aki ‘a e Pule’anga.

Fakafeta’i ki he ‘Otua Mafimafi e fakalaumālie e Fale ‘Eiki ni mo e ngāue kuo tuku mei he ‘Eiki Sea ‘o e Fale Alea, fakatatau pē ia ki he ‘etau Tohi Tu’utu’uni he kupu 183 fatongia ‘o e Pule’anga ki he ‘Eiki Minisitā ke ne fakahū ‘a e ta’u fakapa’anga ‘a e Lao ‘o e Pa’anga Fakata’u ‘a e Pule’anga pea ‘oku fehoanaki ia mo e ‘uhinga ‘o ha lao ‘e hōhoa tatau pē ia he’ikai toe fai ha me’a kehe kupu 35 ‘o e Tohi Tu’utu’uni ke tau nofo taha pē ki he fatongia ‘o e lao kuo tukuhifo he faha’i ta’u Patiseti ‘i he maama mo e Tu’utu’uni Faka-Fale Alea kuo tukuhifo he ‘Eiki Sea ‘o e Fale Alea. Kuo tau fakafeta’i hangē ko e me’a ‘a e ‘Eiki Minisitā Pa’anga ‘i he Tohi Tu’utu’uni 186 ke ne toki fakakakato ‘a e ngaahi lipooti ‘o e ngāue fakata’u ‘o e pa’anga lolotonga mo e paasi

ki he Fale Alea kimu'a 'i he taimi 'e tǎpuni ai 'a e Fale Alea. Hou'eiki ki'i mōmēniti ko eni ki'i miniti 'e tolu ko eni tuku pē ke u fakamaama kimoutolu, ko ho'o mou toki me'a mai mei tu'a te u toki 'oatu leva 'a ho'omou faingamālie. Me'a 'a e 'Eiki Palēmia ko e kaveinga 'o e fa'unga ...'Eiki Minisitā tuku e ki'i taimi ko eni ke u fakamaama lelei kimoutolu ka mou toki hoko atu, me'a mai.

'Eiki Minisitā Ngoue: 'E kau pē eni he fakamaama 'a e Feitu'u na, tapu pē mo e Feitu'u na mālō mu'a e laumālie 'a e Feitu'u na.

Sea Komiti Kakato: Mālō.

'Eiki Minisitā Ngoue: Mālō e laumālie 'a e 'Eiki Palēmia kae 'uma'ā 'a e Hou'eiki Minisitā, ka ko u tu'u pē au Sea mālō pē kei ma'u e tu'unga 'a e Feitu'u na tuku pē mu'a ke fai 'a ho'o fakamaama he me'a ko eni Sea. Ki'i fakamaama mai ange 'a e motu'a ni koe'uhí na'a tau hikinima 'i he Sea e Fale Alea pē ko e komiti 'a e Fale Alea ke tukuhifo e Patiseti ki he komiti. 'I he mahino ko ē 'a e motu'a ni 'oku totonu ke 'ave 'a e Patiseti ki he komiti pea me'a atu mo e Minisitā Pa'anga nau fakama'ala'ala ai kotoa 'a e ngaahi me'a 'oku fiema'u ke fehu'ia he Fale ni pea fakafoki mai ki he Fale ni pea toki fai ha feme'a'aki ki ai. Ko hono tukuhifo ko ē ki he Komiti Kakato ko e hā leva 'etau toe me'a 'e fai he Komiti Kakato. Kapau na'a tau 'osi tali ke tukuhifo 'a e ...na'e toki 'osi pē 'etau hikinima pea tukuhifo ki he Komiti Kakato ke fai mai ange ha'o ki'i fakamaama 'a e Feitu'u na ki ai, te tau hoko atu pē 'e 'ave 'a e Patiseti ki he komiti 'a eni ko eni ko e Komiti Pa'anga ke nau fai hono toe fakaikiiki kotoa 'a e 'ū me'a 'i loto 'i he Patiseti pea toki fakafoki mai ki he Fale ni, ha e me'a na'a tau tali he Fale Alea, ka ko u kole atu mu'a ke kau he ...

Semisi Sika: Sea ka u ki'i tokoni atu.

Sea Komiti Kakato: Mālō 'aupito 'Eiki Minisitā kae 'uma'ā 'a e Sea hangē kiate au me'a 'a e 'Eiki Sea 'a e Fale Alea na'e 'osi fai e ngāue 'a e Komiti Pa'anga.

Semisi Sika: Ko ia Sea. 'E Sea ko e fika 6 ne 'osi lipooti mai e komiti...

<007>

Taimi: 1100-1105

Sea Komiti Kakato : Ko ia

Semisi Sika : ...ki he ngāue ko ia na'e 'osi fakahokó, pea na'e tali 'a e lau fika 'uluakí 'a ia ko e na'e fai fokotu'u ke tuku ki he Komiti Kakato pea tau pālōti 'o tali. 'A ia ko e fakamatala fika 7 mo e 8 ko ia ia 'oku 'ave ki he Komiti Pa'anga. Mahalo ko e me'a pē ia 'oku mahalo 'oku ki'i fetō'aki ai 'a e 'Eiki Minisitā, mālō.

Sea Komiti Kakato : Maama 'aupito ia. Me'a mai 'Eiki Minisitā.

'Eiki Minisitā Ngoue : Sea, mahino pē ia na'a tau 'osi hikinima 'o tali e lipooti na'e 'omai ki he Falé ni 'a eni na'e me'a ki ai e Fakafofonga Fika 2. Ko e fika 7 mo e fika 8 ko e fakamatala fakapa'anga 2019/2020, Palani fakaangaanga fakata'u 'a e 'Atita Senialé ki he 2021/2022 'Eiki Sea.

Ko e fē 'a e me'a ko ia 'oku 'ai ke tau 'ave ki he Komiti Pa'angá? Fu'u me'a kuo 'osí pē ko e me'a ko eni 'oku tau lolotonga fai e feme'a'aki ki aí? Ko e palaní kuo 'osi mahino pē ia 'Eiki Sea 'a e 'Atitá 'oku 'omai 'i he ta'u kotoa pē 'i Ma'asi, 'oku totonu ke 'omai 'enau lipootí ki he me'á. Ko e me'a ko ia na'a tau pāloti ki ai 'anenai 'i he Fale Aleá ko e fē me'a 'oku 'ai ke 'ave ki he Komiti? Patiseti lolotonga he taimí ni. Ko e patiseti ko ia 21/20 kuo fuoloa 'ene 'osi 'ana.

Sea Komiti Kakato : Ko u tui pe 'Eiki Minisitā na'e fakamaama mai 'e he Sea 'o e Komiti ki he Lipooti Fika 6 'o e 'Asenita. Na'e 'osi hā mai ai 'o maama mai ai 'a e pa'anga 'o e ngaahi lipooti 'o e ta'u fakapa'anga ko ení. Ko e 'uhinga ē...

'Eiki Minisitā Ngoue : Sea fakamolemole na'a tau 'osi pāloti'i 'e tautolu. Kau ia na'e 'osi pē 'ene laú 'ana pea fokotu'u mai Sea ke tau pāloti pea tau pāloti 'o tali e lipooti ko iá.

'Eiki Minisitā Ngoue : Ko e fokotu'u ko ena...

Saia Piukala : Sea ko 'eku ki'i fakatonutonu pē Sea.

'Eiki Minisitā Ngoue : ...ke 'ave patiseti ki he Komiti, ko ia 'oku ou fehu'í...

Sea Komiti Kakato : Hou'eiki...

'Eiki Minisitā Ngoue : ...ke fakamaama mai angé.

Sea Komiti Kakato : ...ko u kole ke tau ki'i mālōlō ka mou toki me'a mai ka u toki fakamaama atu 'a e sitepu hoko, mālō, tau ki'i mālōlō.

<008>

Taimi: 1125-1130

Sātini Le'o: Me'a mai 'a e 'Eiki Sea 'o e Komiti Kakato.

(Pea na'e me'a hake leva 'a e 'Eiki Sea 'o e Komiti Kakato, Lord Tu'i'afitu ki hono me'a'anga)

Sea Komiti Kakato: Malo ho'omou laumālie Hou'eiki ko e fehu'i ko ē na'e fai he 'Eiki Minisitā 'oku mahino pē ia ki he fa'unga ngāue na'a tau kamata mai'akí pea kuo tukuhifo pē ia he 'Eiki Sea kātoa mo e fakamatala na'e tali 'e he Sea 'o e Komiti Pa'angá. Pea 'oku 'i loto pē ia he ngāue tu'utu'uni he Sea pea 'oku kau pē ia he *power point* 'alu fakataha pē ia ki loto 'i he'etau ngāue. Pea ko u, toe ki'i fakamanatu atu pē Hou'eiki kimu'a pea hoko atu 'etau ngāue mahu'inga 'aupito e mafai 'oku ho'ata 'i he Sea 'o e Fale Alea 'i hono tataki he Komiti Kakato ke mou talangofua 'oku 'ikai toe 'i ai ha me'a ke fiema'u hangē ko e Kupu 39 'etau Tohi Tu'utu'uni ke toe fefokifoki'aki ha'atau alea 'i ha me'a kuo tali kou tui pē 'e mahino lelei pē ia he'etau ngāue pē 'oku fai ha fakatuai pea mou tuputāmaki ai kae fefokifoki'aki pea 'omai e 'ū me'a kehe mei tu'a. Ko u tui mahalo ko e kelesi fo'ou eni ke tau fononga ai 'i hono alea'i e lao ko eni, he 'ikai ke u toe hoko atu 'eku fakahoha'á. Kole ki he 'Eiki Palēmia ke faka'osi mai 'ene me'a 'anenai pea 'osi ia pea 'oange 'a e faingamālie ki he 'Eiki Minisitā 'o e Pa'angá pea 'e hoko atu leva ai e fatufatu atu e fakamaama 'o e kaveinga ngāue ki he'etau fakamatala patiseti mālō. Me'a mai

Me'a 'a e 'Eiki Palēmia ki he ngaahi kaveinga ngāue lalahi 'a e pule'anga

'Eiki Palēmia: Mālō, mālō 'aupito 'Eiki Sea Komiti Kakato 'i he tuku mai e faingamālie ko eni pea ko u fakatapu atu ki he ki he Hou'eiki pehē ki he Hou'eiki Kapineti pehē foki ki he kau Fakafofonga 'o e Kakai hono toe tuku mai ke toe faka'osi atu ai leva 'eku ki'i laulausiva ko ē na'e fai 'anenai. Ko e, nau a'u mai ki he tu'unga ko ia 'o e fakakaukau ki he ngaahi me'a faka'ekonōmika ke tau langa 'a Tonga ki ha tu'unga fakapa'anga 'oku toe lelei ange. Pea tau hiki hake 'a e tu'unga faka'ekonōmiká 'aki nai ha pēseti 'e nima 'i he ngaahi ta'u ko eni fakapa'anga 'e nima ka hoko mai. Pea 'e hoko ia 'aki 'etau tokanga ki he makehe ki he ngaahi me'a ko eni. 'Uluaki 'etau tuku kātoa 'o teke 'a e ngoue, toutai, fakatupu koloa ngaahi koloa fakalotofonuá, ngaahi me'atokoni fakalotofonuá 'o kau ai hono fakasi'isi'i 'a e hū koloa mai mei mulí ka tau sio atu ki ha founga fo'ou ke tau lava 'o ngaohi ai 'i Tonga ni 'a e pea ma'u pē 'etau ngaahi me'atokoni fakalotofonuá 'aki e lahi taha te tau ala lava ke tau ma'u. Ko hono uá, 'i he fiema'u ke tau tanu mo e ngaahi hala pule'anga mo e ngaahi hala fakakavakava, ngaahi mo e ngaahi hala fakakavakava, ngaahi mala'e vakapuná, ngaahi uafú pea ke fakahoko 'a e ngaahi ngāue lalahi 'oku tau tautoloi mai ke tokoni ki he 'etau tu'unga faka'ekonōmiká. Tolu, 'e fiema'u ke tau teke 'a e ako 'etau fānu ke 'oua 'e ngata pē 'i Tonga ni kae hoko hake ki he toe tu'unga fakaako 'oku toe ma'olunga ange tatau mo ia 'i muli pea ako'i ke nau *innovative* 'i he'enu fakakaukau ke nau lava 'o fo'u e koloa 'i Tonga ni ke fetongi e ngaahi koloa 'oku hū mai mei tu'apule'angá. Pea ma'ama'a foki ki he kakai ki hono fakatau. 'Oku fa'a lava pē 'a e fo'u koloa 'i Tonga ni kae 'osi ange pē 'oku toe mamafa ange ia he koloa hū mai mei tu'apule'anga 'oku kei fakatau ai pē he kakai ia 'a e koloa mei tu'apule'anga pea toe mate ai pē fanga ki'i pisinisi ia ko ia na'e toki fokotu'u hake. Ko hono fā, 'e fiema'u ke tau faka'ai'ai mo fakaivia hotau kakai Tonga 'i tu'apule'anga pea ke tau lalanga ha vā fengāue'aki vāofi mo māfana ke 'oua 'e faifaiangé kuo mole 'a e 'ofa mo e fetokoni'akí pea mo 'etau mo'ui he kelesi mo e 'ofa 'ata'atā pē 'a e 'Otua. Neongo 'a e laulaumaile 'a e vāmama'o 'oku fiema'u ke tau fetu'utaki 'i he tui 'i he fe'ofa'aki he kelesi 'a e 'Otua pea 'oua na'a tukuange ha taha ke li'ekina 'o ta'efakamahu'inga'i ke mahino 'oku mahu'inga e fo'i tokotaha kotoa pē 'i Tonga ni mo muli mo 'enu tokoni lahi ki he 'etau tu'unga faka'ekonōmika ...

<009>

Taimi: 1130-1135

'Eiki Palēmia: ...'i he'etau, 'i he'enu laku pa'anga maí *remittances* ki honau fāmili 'i Tongá ní.

Ko e nimá, 'oku tau hanga atu ki he kaha'ú, he kaha'ú na ke *privatize* e ngaahi ngāue 'a e Pule'angá 'oku fiema'u ke tuku atu ki he sekitoa taautahá pea mo hono fakaiivia 'a e ngaahi kautaha taautahá ke nau mo'ui. Pea ko e ngaahi ngāue ia 'oku tau 'amanaki atu ki ai ki he kaha'ú na.

Ono, te tau ngāue leva ki hono fakahoko 'o e ngaahi ngāue ke toe mālohi ange ai 'etau pa'angá mei he tu'unga 'oku 'i ai e, he lolotonga ní. Pea kuo pau ke tau tu'u fakataha 'o ngāue fakataha ki ai pea tau 'ā'ā ke fai ha ngaahi ngāue ki ai he ta'u 'e fā ko eni hoko maí.

Fitu, ‘oku ‘osi fokotu’utu’u pē ‘e he Pule’angá ‘a e ngaahi ngāue ki he ngaahi *project* lalahi ‘e fakahoko he ta’u ‘e 2-4 ko eni ka hoko maí‘o kau ai ‘a e tanu ‘o e hala pule’angá mo e hala ngoué ki he kolo kotoa pē ‘i he ngaahi vāhenga ‘e 17 ‘i Tongá ní. ‘Oku fokotu’utu’u ia ke lava ‘o fakahoko ke kakato ha kongā lahi taha ‘o e ngaahi vāhenga filí 17 ‘i he ta’u fakapa’anga ko ení, ‘aki ‘a e founa *Public Private Partnership (PPP)* pē ko e hoa ngāue fakataha ‘a e Pule’angá mo e kakai ‘o e fonuá.

Valu, pea ‘e pehē foki mo e ngāue ki he ngaahi ko ē uafu e fanga ki’i ‘otu motú ‘i Tongatapu ní, Ha’apai, Vava’u. Kuo pau ke tau hoko ko e *Inclusive Government* pē Pule’anga kau kātoa ‘i he ta’u ‘e 4 ko eni ka hoko maí ka tau lava ‘o ikuna’i ‘etau taumu’a ngāue, ke ‘oua na’a li’ekina pē ngalo ha taha pe ha fo’i fāmili ke tukuhausia pē li’ekina. Ka kuo pau ke tau fakapapau’i te tau ‘uluaki fai ha ngāue ki he’enua ngaahi fiema’u vivili, vivili tahá, fakapapau’i ‘e hoko ia neongo ‘a e lahi ‘a e ngaahi pole kehekehe ‘oku tau fetaulaki mo ia mo e ngaahi faingata’a fakaenatula te tau fetaulaki mo ia he hala fononga ‘i he lahi ‘o e ngaahi feliuliuaki ‘o e ‘eá, lahi e ngaahi liliu ki he māmani, lahi e ngaahi mahaki faka’auha te tau fetaulaki mo ia pea lahi mo e ngaahi liliu kehekehe ‘e fiema’u ke tau fakahoko ke fenāpasi mo e ngaahi māfulifuli ‘a e ngaahi ‘ātakai ko iá.

Ko e hiva, ‘e fiema’u ke tau tokanga makehe ‘i he ngaahi fiema’u ‘a e ngaahi sipotí ki he kaha’ú pea kau ai ‘a e ‘akapulu ‘iunioní pea pehē ki he ‘akapulu liiki ‘i he ta’u ni.

Hongofulu, ‘e fiema’u ke fakakakato ‘a e ngaahi tangikē vai inu ke inu ai ‘a e ngaahi fāmili kotoa pē ‘i Tongá ni ‘i he vai ‘oku ma’a ke nau toe mo’ui lelei ange ai.

Tahataha, ‘oku fiema’u ‘a e ngāue fakataha mo fetokoni’aki ‘a e ngaahi siasi kotoa pē mo e kau taki lotu kotoa pē ‘i Tonga ni pea mo e Pule’angá, he ‘oku toki mālohi e fonua he ngāue fakataha ‘a e ongo ‘olivé ‘e ua. Pea ‘e fiema’u ke fakaivia ‘e he Pule’angá ‘a e ngaahi siasi kotoa pē ‘i Tongá ni ‘o hangē pē ko ia ‘oku lolotonga fakahoko pē ‘e he Pule’angá ‘i he taimí ní, ko hono fakaivia fakapa’anga ‘a e ngaahi ako’anga ‘a e ngaahi siasi. Pea ‘e lava pē ke kau atu mo hono fetukutuku ta’etotongi ‘a e kau faifekau fakakonifelenisí ki he ngaahi konifelenisí.

Tahatolu, ‘oku fiema’u ke tau pou pou kakato ki he ‘Ene ‘Afió ko e Tu’i totonu ‘o Tonga pea ko e ‘ulu ia hotau Pule’angá ni. Ko e ki’i fonua ‘eni ne tuku ki langi ‘e he ‘Uluaki Fā, Tama ko Kingi Tupou I. Pea kuo ‘osi eni ‘a e senituli mo e te’eki ai tukuange ‘e he ‘Otuá hono kakai ke nau tuenoa hangē ha fanga sipi ‘ikai hano tauhi.

Tahafā, ‘oku te’eki tu’o taha he hisitōlia ‘o Tongá kuo faifaiangé kuo ‘i ai ha taha kuo mate fiekaia ‘i Tongá ni. Te’eki ai ke hoko ia. ‘I he’etau fakatauha ki Fisi mo e ngaahi pule’anga ‘i hotau potu tahí ni pea pehē mo e ngaahi fonua hau tu’umālie ‘o māmani. Sea tapu mo e Feitu’u na, ko ho fonuá ‘oku lahi e mate ia ko e lahi e ‘ilo me’atokoní, tupu ai e *NCD* mo e suká ‘o pekia iiki ai ‘a e kakai ‘o e fonuá ka ‘oku ‘ikai mate ha taha ia ko e fiekaia. Pea ‘oku kau pē ai mo e motu’a ni he ta’etokanga ki he ma’u e me’atokoni ‘o hulu atú...

<002>

Taimi: 1135-1140

‘Eiki ‘Eiki Palēmia: ...’oku ‘i ai foki ‘a e lea ia ‘o e Funga Fonua, ‘Eua, ko e tekefili mākona, pea ko e, pea ko Tonga’eiki ia ‘Eiki Sea, ‘oku pehē ia, ka ke, ‘oku ke ‘uakai ngako pea ke ‘alu ki Fua’amotu, ki he kolo ‘o e Tama, Tama ko Tungī. Ko hotau talá ia ke fafanga ‘etau fānau, ke nau mākona ke ‘oua te nau ō ‘o sio kai ‘i ha ‘api kehe, pea ‘oua te nau ō ‘o kaiha’a ha ‘api koe’uhi ka ‘oku nau fiekaia. Pea ke ‘oua foki ’e fiekaia ha sola, ‘e ha’u ki hoto ‘api pē ko hoto famili pē ko hoto kolo, ke nau foki ‘o talanoa lelei na’a tau tokanga’i lelei kinautolu, ko hotau talá ia ko e ‘Otu motu Anga’ofa, ko e fonua talisola lelei ‘a Tonga ni.

‘A ia ko hotau mālohinga ko ia, ko hotau toe vaivai’anga pē ia mo hotau palopalema, ko hotau palopalema ‘o kitautolu ‘Eiki Sea, ko e ‘ikai ko e si’i ‘o e me’akai ka ko e hulu e ‘ilo ‘a e Hou’eiki Mēmipa ‘o e Fale ni, ‘o kau ai ‘a e motu’a ni Sea. Ko ia ‘oku totonu ke ki’i fulihi si’i pē hotau ‘ulungaanga, ke kei hoko atu pē ‘a e tō ‘a e ngoue ia mo e fafanga e monumanú ke lahi, mo e toutai e ika ki he lahi taha ‘e ala lava, kae ‘ikai ke kei fakataumu’a ia ki he’etau ngaahi me’atokoni mo e ngaahi kātōanga kai hūfanga ‘i he fakatapu, na’e fakataumu’a ke hū atu ki tu’apule’anga ke ma’u mai ha pa’anga ke tanu’aki mo tauhi’aki hotau ngaahi halapule’anga ke toka lelei, he fu’u taimi ‘uha lahi ko eni ‘oku tau fekuki mo ia. Pea ke valitā kotoa ‘ikai ke ngata pē ‘i he fanga ki’i ‘i loto, ‘i he fanga ki’i kolo ‘i kolo, kae kau ai mo e halangoue, ke tau fononga holo ai ‘oku toka mālie mo lelei, ngaahi e ngaahi hala fakakavakavá ‘oku fiema’u ke langa, ke nounou ‘etau fefononga’aki kuo tau a’u ki he feitu’u ‘oku tau ‘alu ki ai, mo fakasi’isi’i ai e fakamole ki he penisiní. Pea langa e ngaahi uafu ‘o e fanga ki’i ‘otu motu ‘i tahi ke lelei he ko honau halapule’angá ia, mo e ngaahi langa lalahi kehe pē, pea ‘e ‘otomētiki pē ‘a e punakaki ki ‘olunga ‘a e mo’ui faka’ekonōmika ‘a e fonua ni.

Pea ko e kakano ia ‘o e patiseti 2021/2022 ‘Eiki Sea. Ko e kelesi pē ‘oku tau mo’ui ai, ko e me’a ‘i he’etau tui pea ko hono toe fakalea ‘e taha, ‘oku tau mo’ui ‘i he kelesi ‘aki ‘etau tui mo e falala ki hotau ‘Otua he’ikai te ne li’ekina ‘e ne fanau, he ko e me’a ia na’e hifo mai ai hono ‘Alo, Sīsū Kalaisi, tautau kovi ‘i he funga kolosí koe’uhí na’e ‘ikai ke finangalo ‘a e ‘Otua Māfimafi ke mole ha fo’i tokotaha, fa’ahinga ‘o e tangatá na’a ne ngaohi ‘i hono ‘īmisi, ka ke nau ma’u ‘a e mo’ui ta’engata ‘i he’ene pekia ko e fetongi ‘o kinautolu ko e kau angahala. Pea ko e, ta’e kau e tui ‘i he’etau ngāue, ‘oku ‘ikai lava ‘a e fakahōifua ‘a e ‘Otua, pea te tau fekainaki ai kitautolu.

Fakamālō’ia ‘e he ‘Eiki Palemia e ngaue lahi ‘a e Minisita Pa’anga, CEO mo e kau ngaue

‘Oku ou fakamālō lahi atu, fakamālō lahi heni te’eki ai, ke to’o ki’i faingamālie ko eni ke u fakamālō ki he ‘Eiki Minisitā Pa’anga mo ‘ene *CEO* mo ‘ene kau ngāue ‘o e Falepa’anga ‘i he ngāue lahi mo e ngāue faingata’a ko eni kuo mou fakahoko, ‘o tau fiefia, tau fiefia ai mo fakamālō, he’etau kei ma’u ‘a e ‘Eiki Minisitā Pa’anga ‘i he’ene taukei mo falala ‘Otua ‘oku kei vaka pē mo kitautolu. Ko e tokotaha ni foki ko e ako tonu eni ‘i he ‘Eiki Minisitā Pa’anga kuo si’i pekia, *Hon.* Sesolo Koka.

‘E Sea ko e ‘aho 24 eni ‘o Me, pē ‘aho 15 ‘o Sune ‘oku *commissioning* ai ‘e he ‘Ene ‘Afio ‘a e *Military Camp*, fakahuafa ko Fakatā, ko Fangatā ‘i ‘Eua, ‘a ia ko e fo’i uike pē ia ‘e 3 kakato ‘oku ha mai te tau alea’i ai ‘a e patiseti, ka tau lava ki ‘Eua ki hono *commissioning* ‘e he ‘Ene ‘Afio ...

<005>

Taimi: 1140-1145

Kole 'Eiki Palēmia na'a lava ke alea'i pe Patiseti ha uike pe 'e tolu

'Eiki Palēmia: ...'a Fangatā *Military Camp* pea hoko atu ai pē mo e lotu 'aukai fakafonua he *weekend* ko ia pea mo e konifelenisi 'a e Siasi Uēsiliaana Tau'atāinā kamata ia he Monite hoko mai. 'Osi maau pē 'a e palani ia 'a e Pule'anga 'i ai 'ene fokotu'utu'u palani ngāue 'i he Patiseti hangē na'a ku lave ki ai 'i 'olunga ko e kole pē ke tau laumālie lelei 'a e Feitu'una ka tau lele lele lelei atu pē na'a lava ke kakato pē he uike tolu ko eni ka tau lava 'o hoko atu ki he *camp* 'a e Fangatā 'a e Tau Malu'i Fonua 'o Tonga 'i hono huufi ko ia 'e he Tama Tu'i. Fakamālō atu 'Eiki Sea e ma'u faingamālie tu'a 'ofa atu mālō.

Sea Komiti Kakato: Mālō 'Eiki Palēmia. Tau 'i he 'asenita fika 5 pē. Ko e Lao Fakahū ki he Pa'anga Ngāue 'a e Pule'anga 2021/22. Ko e Lao Fika 1 eni. 'Oku 'i ai 'a e polokalama Patiseti 'a e Pule'anga ki he ta'u fakapa'anga ngata ki he 'aho 30 'o Sune 2022. 'I ai mo e Fakamatala Patiseti 2021/2022 Palani Ngāue Ngaahi Ngāue Fakapule'anga 2021/2022 2022/2023. Ko 'etau 'asenita hono 5 ia kuo lava e fakakakato e me'a 'a e 'Eiki Palēmia toenga ko eni kuo tu'utu'uni e Fale ni ki ha taimi ta'efakangatangata ki he 'Eiki Minisitā Pa'anga ke me'a mai ke fakakakato kae hoko atu 'etau alea ki he Patiseti mālō.

Me'a 'a e Minisitā Pa'anga Fakamatala Patiseti 2021/2022

'Eiki Minisitā Pa'anga: Tapu pea mo e 'afio 'a e 'Otua 'i hotau lotolotongā, tapu ki he Tama Tu'i 'o Tonga Tupou VI pea mo hono Fale. Fakatapu ki he 'Eiki Sea 'o e Fale Alea 'o Tonga, tapu mo e Hou'eiki Nōpele 'o e fonua. Tapu mo e 'Eiki Palēmia mo e kau Minisitā 'o e Kapineti, tapu mo e kau Fakafofonga 'o e kakai. Tapu mo e kau taki lotú, fakatapu mavahe foki heni ki he kakai kotoa pē 'o e fonua, 'a ia 'oku mou me'a mai he ngalu'ea mo e opé kae 'atā mo e motu'a ni ha faingamālie fakahoko atu 'a e Polokalama Patiseti 'a e Pule'anga 'o Tonga 'i he ta'u fakapa'anga 21/22.

'Eiki Sea 'oku ou fakamālō atu ki he faingamālie kuo 'omi ma'a e motu'a ni ke fakahoko atu ai ki he Feitu'una pea mo e Fale 'Eiki ni 'a e Fakamatala Patiseti 'o e Patiseti Fakaangaanga 'a e Pule'anga pea mo ha ngaahi Tu'utu'uni Ngāue Fakatatau ki he ivi fakapa'anga 'o e Pule'anga 'a ia kuo 'osi tali he Kapineti. Fakatatau ki he kupu 7 'o e Lao ki hono Pule'i 'o e Pa'anga Pule'anga. Kuo tu'utu'uni ai ki he 'Eiki Minisitā Pa'anga kupu 7(1) ke ne teuteu mo fakahū atu ki he Kapineti 'a e Fakamatala Patiseti pea mo e fakafuofua ki he pa'anga hū mai ki he ta'u fakapa'anga ka hokó, fakataha mo ia ko ha Fakamatala Patiseti 'a e fakafuofua ki he ngaahi fakamolé.

Konga hono ua, teuteu'i 'a e Patiseti pea mo hono fakamatala fakatatau ki he ta'u fakapa'anga ka hoko. Ko e fakamatala Patiseti ko eni 'Eiki Sea na'e 'osi tali lelei ia he Hou'eiki Kapineti.

Kupu 19 'o e Konisitūtone mo e kupu 78 fiema'u ai he 'Eiki Minisitā ke ne fa'u mo teuteu'i 'a e Fakamatala Patiseti 'a e fonua ke fakahū mai ki ho'o Fale 'Eiki ke nau fakapaasi ia kimu'a pea ngāue'aki he Pule'anga 'i he ta'u fakapa'anga hoko.

Ko e ki'i fakamatala te u fai Sea 'i he pongipongi ni pea mo e 'aho ni, te u ngāue'aki pē 'a e me'angāue ko eni 'i mu'a 'iate kimoutolu pea 'oku muimui ofi pē ia 'i he Fakamatala Patiseti. Ko hono fakakiiki katoa 'oku 'i he Fakamatala Patiseti pē ka te u to'o lalahi atu pē ngaahi me'a mahuinga 'i he'eku tui mo e 'amanaki ka 'osi 'eku ki'i fakamatala 'e fai 'e lava ke mea'i 'e he Hou'eiki 'a e kakano pea mo e uho 'o e Patiseti.

Kimu'a ke u hoko ki he fakakiiki 'eku Fakamatala Patiseti 'Eiki Sea. 'Oku ou toumu'a tuku 'a e fakamālō ki he 'Eiki Palēmia ko e 'uhinga...

<007>

Taimi: 11 45-11 50

'Eiki Minisitā Pa'anga: ... kakato 'ene fakama'opo'opo, kakato mai 'a e ngaahi ola 'o e fua fatongia 'a e Pule'angá 'i he ta'u lolotonga pea mo e ngaahi visone ki he ta'u hoko maí. Pea ko u fiefia neongo ko e tala 'a e kau mataotao he 'ekonōmika he māmani mo e pangikē ko 'enua fakafuofua ki he tupu faka'ekonōmika 'a hotau fonuá ni fakafuofua ki he 2.5 ki he 3 'i he ta'u 'e 3 ka hoko maí, ko u fiefia hono fokotu'u 'e he 'Eiki Palēmia tau ngāue ki he tupu peseti 'e 5 'etau 'ekonomika. 'E lava pē ia he'etau ngāue fakataha, uma taha 'a e ngaahi sekitoá kakai 'o e fonua, Pule'angá he fepoupouaki he langa fonua 'oku faí.

Konga Lalahi 'e 5 Fakamatala Patiseti 2021/2022

'Eiki Sea, ko e ki'i fakamatala te u faí 'oku vahevahe ia ki he kongalalahi 'e 5 hangē pē ko ia 'oku mou me'a ki aí:-

1. Ko e siate folau he patiseti 'o e ta'ú ni, ta'u fo'ou. ko.
2. Ko e tu'unga faka'ekonōmika 'o e fonuá pea mo e vakai ki he kaha'ú.
3. Ngaahi tefito'i ngāue 'a e Pule'anga pē ko e *GPA Government Priority Agenda*.
4. Ko e patiseti fakaangaanga.
5. Ko e fakamā'opo'opo.

Ko e siate folau pē ko e kaveinga 'o e patiseti 'o e ta'ú ni, hangē ko ia na'e fai ki ai 'a e me'a 'a e 'Eiki Palēmiá na'e lave ki aí, ko e Kelesi pē 'oku tau mo'ui ai 'i he'etau tui. 'Eiki Sea, kuo tau fononga mai foki mo e kaveinga ki he ta'u fakapa'anga lolotonga: Ko Sihova Hoku Talitau'anga. Na'e fili pea fakamamafa 'a e kaveingá ni 'o makatu'unga 'i he ngaahi faingata'a mo e pole 'oku tau fehanga mo ia 'i he ngaahi 'ahó ni, tautefito ki he fokoutua fakamāmani lahi ko ia ko e KOVITI 19. Ko e 'Otua Aoni, 'io 'a Sihova ko ia Hotau Hūfanga'angá mo e Talitau'angá, 'i he taimi 'o 'ahi'ahí mo e fokoutuá mo e mahaki faka'auhá ni 'Eiki Sea.

Kamata e ta'u kuo 'osí mo e pavaki mai e ongoongo 'o e mahaki faka'auha ko eni, ka na'e tu'u teki e māmani kau ai mo Tongá ni. Na'e 'ikai ke toe 'i ai ha unga'anga pea fili ai 'e he Potungāue 'a e Saame 91:2 Ko Sihova hotau Talitau'angá, ko ia pē Ia hotau Unga'angá. 'Oku Ne fakapulupulu kitautolu 'i hono kapakaú, te Ne malu'i kitautolu mei he mahaki faka'auha 'oku 'uakai maí. 'Io tau lea he 'ahó ni pea fakafeta'i, 'osi eni 'a e ta'u 'e taha mo e ngaahi māhina e kau 'a e fonuá ni 'i he hao mei he mahaki faka'auha ko eni. Tau sio pē he ongoongó 'i māmani e tangi 'a lo'imata e ngaahi fāmili he mole 'a e ngaahi 'ofa'anga, kae fakafeta'i 'oku tau kei hao mai a'u ki he 'ahó ni. Fokotu'u

ai 'a e kaveinga ko eni, ko e Kelesi pē 'oku tau mo'ui ai 'i he'etau tui, ko hotau tauhi mo hotau malu'i 'oku fai 'e he 'Otua. 'O hangē ko e tukufonua na'e fai 'i Pouonó: 'Otua mo Tonga ko hoku Tofi'a. Ko e siate folau ia ki he folau 'oku tau fai he ta'ú ni. 'Oku tau tui 'oku 'ikai ke 'i ai hatau ivi pea 'oku 'ikai ke 'i ai ha'atau poto 'ikai ke 'i ai ha'atau pa'anga, 'oku 'ikai ke 'i ai ha'ataua makakoloa, ko 'etau haó mo 'etau fononga ki he kaha'ú, tau fononga pē 'i he 'ofa 'a e 'Eiki....

<008>

Taimi: 1150-1155

[Amanaki ko e pa'anga 'e 38 miliona 'a e fe'amokaki patiseti 2021/2022](#)

'Eiki Minisitā Pa'anga: ...Ko e patiseti 'a e Pule'anga ki he ta'u ni 'oku ko e 2021 'Eiki Sea na'e fakafuofua ia ki he pa'anga 'e 530 miliona. Pea ko e fe'amokaki ki he patiseti lolotonga na'e fakafuofua ia ki he pa'anga 59 pē ko e 60 miliona 'Eiki Sea. Kou fiefia pē ke fakahoko atu heni neongo te u toki lave ki he fakaikiiki ko e tu'unga 'oku tau 'i ai he 'aho ni 'oku hangē ko e leá kuo 'asi e maama 'i he ngata'anga 'o e tānoló, fakafeta'i na'e 'i ai e ngaahi tokoni fakapa'anga na'e ma'u mei he pangiké pea mo e ngaahi hoa ngāue 'o lava 'o feau ai 'a e fe'amokaki ko eni pea 'oku 'i ai e 'amanaki ki ha hulu 'oku si'isi'i 'aupito 'i he ta'u fakapa'anga ko eni. Ko e ta'u fakapa'anga 2021/2022 'oku 'i ai e 'amanaki ka fe'amokaki 'oku fe'unga mo e pa'anga 'e 38 miliona. Pea 'oku 'i ai e ngaahi me'angāue hangē ko ia ne u lave ki ai 'i he ta'u kuo 'osí 'e ngāue'aki 'e he Fale Pa'anga ki hono kumi 'o e pa'anga ko eni ke lava 'o fakakakato 'a e ngaahi fiema'u 'a e Pule'anga. 'Oku hiki 'aki 'a e patiseti ko eni pea mei he patiseti e ta'u lolotonga 'aki e pēseti 'e hiva pē ko e pa'anga 'e 50 miliona. Taha ia e kaveinga ngāue 'oku tui ki ai 'a e Pule'anga 'Eiki Sea kae 'uma'ā 'a e Hou'eiki ko e taimi ko ē 'oku faingata'a pehē ai 'a e mo'ui faka'ekonōmika 'e he ngaahi fonua lalahi kau ai 'a Tonga ni pea 'oku fiema'u leva ke ala atu e nima e Pule'angá ke fakalahi hono ivi ngāue ke tokoni'i e ngaahi ngāue kotoa pē mo e ngaahi sekitoa kotoa pē ko e 'uhinga ke lava 'o fakaakeake 'a e tu'unga faka'ekonōmika 'o e fonuá fakalukufua.

Ko e tu'unga faka'ekonōmika 'o e fonua pea mo e vakai ki he kaha'u. Te u lave ki he tu'unga fakamāmani lahi pea pehē ki he ngaahi fonua kaungā'api pea pehē ki he'ene fakalotofonua. 'I he tu'unga faka'ekonōmika fakamāmani lahi 'o fakatatau ki he Lipooti 'a e *IMF* 'Eiki Sea ko e Ta'u Fakapa'anga 2020 'oku nau fakafuofua 'e holo 'aki ia 'a e 3.5. Ko e 2021 'e 'i ai e tupu faka'ekonōmika ko e 5.5 pea 'i he 2022 'e holo hifo leva ia 'o 4.2. Ka 'i hotau ngaahi fonua ko ē 'i he Pasifiki ngaahi kaungā fonua he Pasifiki, Fisi, Ha'amoá 'avalisi fakafuofua ko e 2020'e .9 pea ko e 2021 'e 'i ai e tupu faka'ekonōmika ai 'e 7.4 pea ko e 2022 'e 'i he vaha'a 'o e 0.5 ki he pēseti 'e valu. Ko e mālohi mo e vave 'a e tupu faka'ekonōmika 'oku kehekehe pē 'a e fonua takitaha 'o fakatefito 'i he faingamālie 'o e faito'ó, ola lelei 'o e polokalama tokoni mo e ngaahi tu'utu'uni fakapa'anga, lavemonū mei he ngaahi polokalama tokoni mo e ngaahi fonua kehé 'a ia ko e ngaahi ngaahi makatu'unga ia 'e lava ai ke ne fakafaikehekehe'i e tu'unga faka'ekonōmika 'o ha fonua 'i he ngaahi fonuá. Ko e tu'u ki he kaha'ú 'oku 'i ai 'a e faka'ilonga 'oku faka'ilonga ua pea 'oku makatu'unga pē ia 'i he halafononga 'o e mahaki ko eni e kōviti neongo kuo ma'u hono faito'o ka ko e ngaahi feliuliuaki 'o e ngaahi fōtunga ko eni 'o e mahaki ni 'oku te'eki ai ke fu'u mahino pau. Pea 'i he'ene pehē leva 'e fakatefito 'a e tupu faka'ekonōmiká 'ikai ke ngata pē he fakamāmani lahi 'i hotau ngaahi fonua 'i he kaungā'api pea pehē mo Tonga ni 'i he tu'u ko ia

ki he kaha'u. Ko e tu'unga faka'ekonōmika fakalotofonuá Sea 'oku 'i ai 'a e fakafuofua 'e pēseti 'e 0.7 'i he 2018 'i he 2019. Pea 'e holo hifo leva ki he .0.8 'i he 2018/2019. 'I he Ta'u Fakapa'anga 2020 'oku 'i ai e fakafuofua 'e toe holo ia ki he pēseti 'e 2.5 'a ia ko e *negative growth* eni 'i he Ta'u Fakapa'anga 2021.

<009>

Taimi: 1155-1200

Fakafuofua ki he peseti 'e 2.6 e tupu faka'ekonomika 2022-2024.

'Eiki Minisitā Pa'anga: ... neongo 'e kei tu'unga tōlalo pē 'a e fakalalaka ko eni mei he 'uluaki fakafuofuá ka 'oku mahino 'aupito pē ia 'a e holo 'a e tu'unga faka'ekonōmiká 'i he 2020 ki he *negative* 2.9 hangē, pea 'i he 2021 ko e 5.9.

'E malava ke fakahoko mo fakakakato e ngaahi ngāue langa 'o hangē ko ia ko e ngaahi langa fakaaakeake talu mei he maumau e Saikolone fakatalopita ko ia ko *Gita* mo Hālotí. 'A ia ko e ngaahi ngāue eni mo e ngaahi ngāue langa fakalalaka kehekehe te nau tokoni ki hono fakaaakeake 'etau tupu faka'ekonōmiká ki he kaha'ú. Ko e anga ko ē 'etau fakafuofua ko ē 'a e Falepa'angá ki he tupu faka'ekonōmika 'a e fonuá ni mei he ta'u kaha'ú ki he 24 'oku fakafuofua 'e 'avalisi ia 'i he peseti 'e 2.6. Hangē ko ia na'a ku lave ki ai 'anenaí ko u fiefia hono fokotu'u e tāketi ki he 'Eiki Palēmiá ke tau ngāue kotoa te tau lava 'o liunga ua 'a e tāketi ko eni 'o fakatatau ki he fakafuofua 'oku 'omaí ke lava 'o tau ma'u ha tupu faka'ekonōmika ko e peseti 'e 5.

'Eiki Sea 'oku fakafuofua 'i he ta'u 'e 3 ka hoko maí 'a e tupu faka'ekonōmiká pea 'e lava pē ke tau ngāue fakataha ke lava 'o teke'i 'a e tupu ko eni 'aki 'a e ngāue fakataha 'i he ngoué, toutai, takimamata, langa kae fakatefito kotoa pē foki eni 'Eiki Sea 'i he vave ko ē 'a e ava 'a e kau'āfonuá.

Ko hono vahevahe eni 'etau ngaahi sekitoa lalahi 'i he'etau 'ekonōmiká 'a ia ko e sekitoa ki he ngoué pea mo e toutai pehē ki he fakatupu koloá mo e fakalotofonua. Ko e ngaahi fika fakasetisitika ena 'i he, nau peseti 'enau tupú 'i he ngaahi ta'u ko ená 'oku 'omaí 'i he tēpilé.

Sea ko e talu pea mei he hoko mai ko eni 'a e KOVITI-19 pea loka ai e kau'āfonuá 'o kamata mei Ma'asi. Pea ko e ngaahi sekitoa ena mo 'ene felālāve'i mo e anga 'ene uesia ko ē e tu'unga faka'ekonōmiká. Sai tāpuni e kau'āfonuá taimi tatau pē 'ikai ke toe 'i ai ha taha folau 'eve'eva te ne folaua e fonuá ni. Ko e ngaahi fale nofo totongi, ko e falekai, ngaahi *service* kotoa pē 'oku nau *service* 'a e takimamatá, mate ngūngū pea 'oku ne uesia kātoa ai 'a e kupu ko iá.

'I he taimi tatau pē 'i he toutai 'ikai ke toe lava 'o hū ki tu'apule'anga 'etau iká 'Eiki Sea. Neongo ko e kau e, 'a e iká pea mo e fua 'o e ngoué 'i he ongo koloa mahu'inga 'oku *export* pea mei Tongá ni. Ko e me'a na'e hokó na'e fakahoko ai 'a e ngaahi tokoni kehekehe 'a e Pule'angá 'o fakatau mai e iká mei he kau toutai 'o toe fakatau atu pē ki he kakaí 'i ha tu'unga ma'ama'a ka ko e holo ko iá 'oku ne uesia lahi 'a e tu'unga faka'ekonōmika 'a e fonuá.

Sea ko e tu'unga mahu'inga 'aupito eni felāve'i eni pea mo e fehū'aki 'a e pa'angá pea 'oku felāve'i hangatonu pē eni ia 'Eiki Sea pea mo e mahu'inga 'etau pa'angá. Ko e, Sea ko e pa'anga ko eni pea mei he *export* pea mo e *import* mahino 'aupito pē ia 'Eiki Sea. Ko e taimi ia ko ē ko e

pa'anga ia 'oku ma'u mai he taimi ko ē 'oku tau hū atu ai 'etau koloá mei Tongá ni. 'A ia ko e lahi 'etau ngaahi koloa ko ē 'oku hū ki tu'apule'angá 'oku fakatefito pē ia 'i he fua e fonuá pea pehē pea mo e toutaí.

Ko e ngaahi koloa ko ē 'oku tau hū mai mei tu'apule'angá 'Eiki Sea ...

Sea Komiti Kakato: 'Eiki Minisitā, fakamolemole mu'a ko 'etau taimi ka tau liliu 'o Fale Alea pea tau foki mai 'anai 'e hoko atu ai pē 'o fakakakato.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Mālō 'Eiki Sea.

Sea Komiti Kakato: Mālō. Tau liliu 'o Fale Alea.

(Na'e liliu 'o Fale Alea.)

'Eiki Sea: Toloí e Falé ki he 2.

(Toloí e Falé ki he 2 ho'atā.)

<002>

Taimi: 1400-1405

Satini Le'o: Me'a mai 'a e 'Eiki Sea 'o e Fale Alea. Me'a ki 'olunga Minisitā Leipa.

'Eiki Sea: Mālō ho'omou laumālie Hou'eiki, kei ma'u pē *quorum* kole atu ke tau liliu 'o Komiti Kakato.

Sea Komiti Kakato: Fakafeta'i pē ki he 'Otua mālō e laumālie e Fale 'Eiki ni, tapu mo e 'Eiki Sea 'o e Fale Alea, pea 'oku ou kole ai ke u hūfanga 'i he ngaahi tala fakatapu kakato na'e tataki'aki 'ene me'a ki he Fale 'aneuhu. 'Oku ou kole ki he 'Eiki Minisitā Pa'anga fakakakato mai 'ene fakamaama he patiseti, pea tau toki hoko atu leva ki he fatongia kakato hono alea'i, mālō.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Mālō 'Eiki Sea, tapu pea mo e 'Eiki Sea, pea tapu mo e Hou'eiki Mēmipa 'o e Komiti Kakato, kae 'atā mo'oku Sea ke hoko atu 'a e ki'i fakahoha'a ki he efiafi ni.

Sea 'oku ou kole pē mu'a ke ki'i foki pē kimui 'o ki'i fakama'opo'opo vave mai pē, 'a e kongá ko ē ne u lave ki ai kimu'a pea fai e *break*, 'a ia ko e anga eni e ngaahi me'a fakafuofua 'a e kau mataotao ki he tupu faka'ekonomika fakamāmani lahi, pea pehē ki hotau ngaahi fonua 'i he Pasifiki kaungā'api, pea mo e fakafuofua ki he tupu faka'ekonomika 'a Tonga ni. Mahino 'aupito pē ia 'Eiki Sea 'a e nunu'a pea mo e ola tamaki 'o e Koviti 'i he 20 mo e 21, ka ko e taimi ko eni Sea 'oku 'i ai e 'amanaki 'e fakaakeake 'a e ngaahi 'ikonomika fakalukufua. Fakamāmani lahi ko e 20 'oku 'i ai e hōloa fakafuofua ki he *negative* 3.5, pea ko e 22 'e 'i ai e tupu faka'ekonomika ko e 4.2. Ko e ngaahi fonua he kaungā'api ko e 20 ko e tupu faka'ikonomika ko e .9 'o, ko e ta'u ni fakafuofua ko e 7.4, pea ko e ta'u kaha'u ko e .5 ki he 8.

Sai tau foki mai ki Tonga ni, ko e ta'u eni 'e 5 kuohili mei he 2019 ki he 23, 2019 na'e tupu .7 pea holo .08 'i he 20, ko e ta'u ni, 'oku 'i ai e 'amanaki 'e holo'aki 'a e *negative* 2.5, pea ko e 22 'e 'i ai e tupu ai 2.0, pea pehē ai ki he ngaahi ta'u ka hoko mai.

Sea 'oku mahu'inga 'aupito ke tau sio ki he ngaahi sekitoa lalahi ko ē 'o e 'ekonomika he ko e 'uhinga, 'e faingofua ai hono fakamahino'i 'o e ngaahi tu'unga taautaha ko ē 'oku nau 'i ai mo e 'uhinga 'oku nau hōloa ai, mo e hā ha ngāue 'a e Pule'anga 'oku fakahoko ke fakatupulekina 'a e ngaahi sekitoa ko eni kae malava ke 'i ai ha makake pē ko ha tupu faka'ikonomika fakalukufua 'a e fonua.

Ko e sekitoa ko ē ki he ngaahi ngāue ko e ngaahi *services*, 'oku, ko ia ko e sekitoa lahi tahá ia, 'a ia 'oku fe'unga ia mo e pēseti 'e 51.3% 'o 'etau *GDP*, pē ko e koloa 'oku fakatupu fakalotofonua. Ko e sekitoa ko ē ki he ngoue mo e toutai 'a ia 'oku pēseti ia 'e 17.9%...

<005>

Taimi: 1405-1410

'Eiki Minisitā Pa'anga: ...Pea mo e sekitoa ko eni ki he fakatupu koloa fakalotofonua 'oku fe'unga ia mo e 13.7. Sai ko e anga ena 'o e vakai ki he tupu faka'ekonōmika 'a e ngaahi sekitoa lalahi ko eni mei he ta'u 'e fā ko eni ka hoko mai kamata mei he 2019 pea 'oku mahino 'aupito pē 'i he 2021 'a e holoa pē ko e *negative growth* 'a e tupu faka'ekonōmika toki kamata 'a e fakaakeake ia 'i he 2022. Sai ko e hā leva e ngāue 'oku fai ki he fakaakeake faka'ekonōmika ko eni Sea. Ko 'etau Patiseti na'e toki lave pē ia ki ai he taimi 'e a'u atu ai ki he ngaahi 'elia ko eni 'a e ngāue mo e palani ngāue 'a e Pule'anga fakahoko fakatātā hangē ko e toutai. Na'e tokoni'i he Pule'anga 'aki e pa'anga e 2 miliona hono tokoni'i 'a e hili ko ē 'o Hāloti 'a e maumau na'e hoko ki he vaka toutai kotoa pē 'i Tonga ni. Ko e taumu'a ke lava 'o fakafoki 'a e kau toutai ke nau o 'o hoko atu 'a e ma'u'anga mo'ui ko e toutai.

Taimi tatau pē 'Eiki Sea, na'e tāpuni ko ē 'a e kau'āfonua na'e 'ikai ke toe lava 'o hū atu 'a e ika ki tu'apule'anga. Ko e me'a leva na'e fai na'e hanga he Pule'anga 'o fokotu'u 'a e *account* 'a e *revolving* 'o fakatau mai leva he Pule'anga 'a e ika mei he kau toutai loloto. Ko 'enau o ko ē 'o toutai 'osi e uike 'e taha nau foki mai pē ko ia pē ko e toni 'e ua pē tolu fakatau he Pule'anga e ika, 'o toki tukuatu ia he Pule'anga 'i he totongi ma'ama'a ange ki he kakai ke nau 'inasi ai. 'A ia ko e taha pē ia e ngaahi ngāue 'a e Pule'anga ke fakahoko ke tokoni'i 'a e sekitoa ko eni ke fakaakeake, ko e taimi ko ē 'e taimi ko ē 'a ava ai 'a e kau'āfonua 'oku nau kei lava 'o fakahoko atu 'a e fakatau mo e toutai ke fakatau atu ki tu'apule'anga.

Ko e totongi pa'anga. Na'e hōloa fakakātoa 'a e totongi 'o e koloa hū mai ki tu'apule'anga lolotonga 'a e ta'u 'i Tisema 2020 'aki 'a e pēseti 'e 1 pē ko e 4.4 miliona, 'o hā mahino mai ai hono uesia 'e he Koviti 'a e 'ekonōmika fakalukufua 'oku holoki ai 'a e ngaahi fiema'u fakalukufua mo e fakatau koloa. Na'e holo foki 'a e totongi ki hono hū mai 'o e lolo pea mo e koloa fefakatau'aki *wholesales* pea mo e *retail import* 'o fenāpasi pē foki 'eni ia holo 'o e totongi 'o e lolo pea mo e koloa fakamāmani lahi 'i he lolotonga 'o e ta'u.

Holo e Pa'anga hū mai mei he koloa hū atu ki muli a'u mai ki Tisema 2020

Ko e pa'anga hū mai mei he hū atu ko ē 'o e koloa ki muli pe ko e *export receipt*, ko e koloa ngoue mo e koloa toutai 'a e ongo koloa tefito na'a tau hū atu ki tu'apule'anga. Na'e holo 'a e pa'anga hū mai pea mei he ngaahi koloa hū atu ki muli 'i he ta'u 'o a'u mai ki Tisema 2020 'aki 'a e pēseti 'e 38.1 pē ko e holo'aki e pa'anga 'e 7.6 miliona 'o holo hifo ia ki he 12.3 miliona tupu pē. Ko e pēseti 'e 52 'o e pa'anga hū maí ko e ma'u ia mei he koloa ngoué, pea ko e pēseti 'e 38.3 mei he koloa toutai. Ko e hōloa ko eni na'e tu'unga ia mei he holo 'a e fua 'o e ngoue na'e uta atu ki tu'apule'anga 'i he ta'u 'aki 'a e pēseti 'e 16.3 pē ko e toni 'e 1,952 makatu'unga ia mei he holo lahi 'o e hina na'e uta atu ki tu'apule'angá, neongo na'e lahi hono uta atu 'a e ngoue foha. Na'e fenāpasi 'eni ia pea mo e holo 'i he pa'anga na'e ma'u mei hono uta atu ki tu'apule'anga 'a ia na'e holo'aki 'a e pēseti 'e 26.1 ki he 2.3 miliona ki he ta'u. Na'e holo foki mo e lahi 'a e koloa toutai ne uta atu ki tu'apule'anga lolotonga e ta'u. 'A ia na'e holo'aki ia 'a e pēseti 'e 51.3 pē ko e holo'aki ia e pa'anga 'e 5 miliona 'a e pa'anga ko ia na'e tonu ke ma'u mai pea mei ...

<007>

Taimi: 1410-1415

Hiki lahi e Talafi Pa'anga mei muli ki Tonga ni talu e hoko 'a e Koviti

'Eiki Minisitā Pa'anga : .. hono uta atu e iká ki tu'apule'anga. Na'e hiki lahi 'aupito 'a e Talafi Pa'anga. Ko e tēpile ko ení Sea mo hono fakaikiiki 'oku nau 'omai 'a e ngaahi māhina he Tisema 'o e 16, 17, 18, 19, 20, 21 'a ia ko e fakata'u eni 'o e fakamāhina. Ko e lahi eni 'o e pa'anga ko ia 'oku talafi mai mei tu'apule'anga ki Tongá ni. Talu e kamata 'a e KOVITI Sea pea mo e kau 'a Tongá ni ko e kongá lahi 'o e 'etau *GDP* peseti 'e 30 tupu lahi ko e tokoni ia 'i he pa'anga 'oku talafi mei muli mei he ngaahi fāmili pea mo e kakai Tonga 'oku nau hē 'i tu'apule'anga. Pea na'e ai 'a e hoha'a 'Eiki Sea na'a hoko mai 'a e KOVITI 'o ne uesia 'e ia he ko e taimi faingata'a foki eni. 'Oku faingata'a'ia kotoa pē 'a e ngaahi kau'āfonua. Kae faka'ohovale 'Eiki Sea 'a e lava 'o pukepuke pē ia 'i he tu'unga ma'olunga pea toe hulu ange 'a e pa'anga 'oku talafi mai mei muli ki Tongá ni pea 'oku tau fakamālō ai ki he ngaahi kupu fekau'akí ki he.. Kau foki eni foki Sea pea mo e talafi pa'anga mai ko ia 'a e kau ō 'i he tolí 'i he *RSE Scheme* ki Nu'usila pea mo 'Aositelelia, pea na'e kei malava pē 'o pukepuke 'i he tu'unga ma'olunga 'aupito 'Eiki Sea 'a e Talafi Pa'anga mai ki Tongá ni talu e hoko e KOVITI. 'A ia ko e hiki ko eni 'Eiki Sea na'e hiki ia mei he 33.9 he ta'u, 'o hiki hake ia 'o a'u ki he peseti 'e 41 'i he *GDP* 'i he hiki ko ia 'a e tokoni ko eni na'e 'omai fakapa'anga pea mei tu'apule'angá. Ko e lahi taha e pa'anga ko eni 'Eiki Sea ko e 'omai ia pea mei 'Amelika 'a ia ko e peseti ia 'e 40, 'Aositelelia ko e 30 pea pehē ki Nu'usila.

Ko e Fetongi Pa'angá. Sea ko e taha foki eni e fatongia 'o e Pangikē Pulé ko hono leva'i mo pule'i 'a e tu'unga fakapa'anga ko ē 'o e fonuá pea 'oku kau ai mo 'enau hanga 'o pule'i 'a e *rate* pē ko e mahu'inga 'o e pa'anga Tongá ki he fakafetongi ki ha pa'anga muli. Sea ko e 60 tupu, na'e kei ngāue'aki pē 'e he fonuá ni 'a e pāuní ko e silini ngāue'aki ia 'e he fonuá ni. Taimi na'e liliu ai 'etau pa'anga, na'e 'ave leva 'etau pa'angá 'o fengāue'aki 'o fakafehoanaki pea mo e pa'anga 'Aositelelia ko e 80 tupu eni 'Eiki Sea. Pea ko e taimi pē ko ē na'e mālohi ai ko ē 'a e pa'anga 'Aositelelia, kuo pau ke holo e mahu'inga 'etau pa'angá 'atautolu ia. 'A ia ko e anga ia ko ē 'ena fengāue'akí. Pea ko

e me'a leva 'oku hokó, kapau 'oku ma'olunga 'a e hikihiki 'o e totongi koloá 'i 'Aositelelia, ko e hikihiki ko iá 'e hiki kotoa mai ia kia kitautolu. Sai, na'a tau fononga mai 'i he *policy* ko ia *monetary policy* ko iá Sea pea toki liliu ai 'e he Pangikē 'enau pa'anga Tongá 'o 'ave 'o pine'i ki he ngaahi pa'anga hotau ngaahi kaungā'api fefakatau'aki. 'A ia ko 'Amelika, 'Aositelelia, Nu'usila. Pea ko hono pine'i ko ia ki ai hono mahu'ingá 'e fakatefito leva 'a e mahu'inga 'etau pa'angá, 'i he fengāue'aki ko eni 'o e mālohi pē vaivai 'o e ngaahi pa'anga ko ení, 'o 'ikai ke tau nofo fakatefito pē ki ha pa'anga 'e taha.

Ko e taimí ni 'Eiki Sea ko e kau 'a Nu'usila ia 'i he ki'i fonua 'oku mālohi honau tu'unga faka'ekonómika. Pea kau atu ki ai pea mo e ngāue na'e fai 'e he *Standard and Poor* 'a ia ko e kautaha ia fakamāmani lahi Sea 'oku nau hanga 'o *rate* 'a e ngaahi fonuá 'i māmani. 'A e tu'unga falala'anga ko ē 'o 'enau tu'unga faka'ekonómiká kapau 'e 'i ai ha fa'ahinga me'a 'e hoko. 'A ia na'e 'alu hake leva 'a Nu'usila ia 'o kau ia 'i he *A plus* 'e 2. Ko e 'uhigá ko e lahi ko eni 'o e fiema'u e ngaahi koloa felāve'i pea mo e monumanú hūfanga he fakatapú, hu'akau, kakano'i...

<008>

Taimi: 1415-1420

[Uesia e malohi e pa'anga tupu mei he malohi ange pa'anga hotau ngaahi hoa fefakatau'aki.](#)

'Eiki Minisitā Pa'anga: ... manu mei tu'apule'anga pea mo e .. 'oku 'alu hake ai e mahu'inga ko ē 'o e pa'anga Nu'usila mo e pa'anga 'Aositelelia 'o mālohi, taimi tatau pē na'e holo e pa'anga 'Amelika ia 'e Sea. Sai ko hono fakafehoanaki mai leva ko ē 'a e ngaahi fengāue'aki e ngaahi pa'anga ko eni 'e tolu ko ení kuo pau leva ke holo e pa'anga Tonga 'o fakatatau ki he 'enau fengāue'aki ko eni ka ko hono 'uhinga foki 'Eiki Sea ko e konga lahi ia ko ē na'e pine'i ki ai 'etau, 'etau pa'angá ko e pa'anga 'Ameliká 'a ia 'oku holo 'a e pa'anga 'Amelika ia neongo e mālohi 'a e pa'anga 'Aositelelia ka ko e konga lahi ko ē 'o e 'o e pēseti ko ē ki he hono fakapipiki ki ai he pa'anga 'Amelika pea ko e 'uhinga ia ko ē 'oku ki'i holo ai 'etau pa'anga Tonga he taimi ni 'Eiki Sea. Sai ko e fehu'i leva ko e hā hano lelei mo hano kovi 'a e tu'unga ko ē 'oku 'i ai he taimi ni 'Eiki Sea?

Ko e fengāue'aki ko eni 'a e pa'angá 'oku siofi ia he *IMF* pē ia 'e he kau mēmipa kotoa pē 'o e māmaní ngaahi fonua 'i māmaní 'oku nau kau 'i he mēmipa 'i he *IMF*. Ko e me'a mahu'inga taha 'oku ne hanga 'o ue'i 'a e fengāue'aki ko eni ko e *balance of payment* pē 'oku 'a ia 'oku ne ue'i 'a e *exchange rate*. Ko e fika ko eni 'Eiki Sea ko ē ki he fefakatau'akí na'a ku lave ko ē ki ai 'anenai 'oku mahino 'aupito 'aupito 'a e lahi ange 'o e mahu'inga 'o e koloa 'oku tau hū mai mei tu'apule'angá, Nu'usila, 'Aositelelia 'i he mahu'inga 'o e silini 'oku tau ma'u 'i he taimi ko ē 'oku tau fakatau ai 'etau koloa hono 'ave ki tu'apule'angá. Sai tau uta 'etau utá 'o 'ave ki 'Amelika, Nu'usila mo e fua mo e fonua.

Ko e silini ko ē 'oku 'omai mei ai 'oku si'isi'i 'ānoa ange ia 'i he silini 'oku tau totongi ki tu'apule'anga 'i he pa'anga Nu'uisla pē ko e pa'anga 'Amelika ko e 'uhinga ko e ngaahi koloa 'oku tau fiema'u fakalotofonua ki he imports. Ko e tu'unga leva ko ē 'o e pa'anga he taimi ni 'i he'ene

pehē ‘oku ne faka’ai’ ai leva ia ‘oku ma’ama’a ange leva e koloa fakatupu fakalotofonuá ki hono tu’uaki ki tu’apule’anga. Lahi ange leva e fiema’u mai mei tu’apule’anga he ko e ‘uhinga he ‘oku ma’ama’a he’etau pa’angá ki hono totongi ‘a e koloa ko ia ‘oku tau uta atu. Taimi tatau pē ‘Eiki Sea ko e taimi ko ē ‘oku talafi pa’anga mai ai ‘a e kakai mei tu’apule’anga ki Tonga ni, kau ai e kaungāue he... Ko e pa’anga ‘e 100 Nu’usila ko ‘enau talafi mai ki heni lahi ange e pa’anga ko ē, ‘oku faka’ai’ ai nautolu ke nau talafi pa’anga mai ki Tonga ni

‘Eiki Sea. Mahalo ‘oku mea’i pē he Hou’eiki ‘Eiki Sea ko e taimi ko ē ‘oku ‘i he tu’unga pehē fakamāmani lahi ko 'ene hoko ko ē ki ha ngaahi fonua ko ē ‘oku nau, pea nau tefito’i tupu faka’ekonōmika ‘oku fakatefito ‘i he takimamata mo e hōtele mo e me’a ko ia ‘oku ‘ikai ke toe lava ‘o ta’ofia ‘a e ‘ohofi he’etau, he ‘e kau *tour*, kau ō ‘o *holiday* tau ō mālōlō ki Fisi he taimi ni pē ko Tonga ma’ama’a ‘enau pa’anga, ma’ama’a e tikite, ma’ama’a e *accommodation*. ‘Oku lolotonga fai pē he pangikē ‘a hono siofi ‘a e tu’unga fengāue’aki ko eni ‘o e fakafetongi pa’anga ke ne kei pukepuke ‘a e tu’unga malu fakalukufua ‘oku ‘i ai e tu’unga fakapa’anga ‘a e fonuá. Hikihiki ‘o e totongi koloa pē ko e *inflation*. Sea ko e tēpile ena ko e *rate* ko ē ‘oku fokotu’u ko ē pea ko e tāketi ‘oku fokotu’u ‘e he Pule’anga pea mo e *Reserve Bank* ke fakapapau’i ‘oku nau pukepuke ‘a e tu’unga ko eni ke ‘oua na’a toe ma’olunga he pēseti ‘e nima lava lelei pē ‘o pukepuke mai pea ‘oku fakafiēmālie ‘a e *inflation* ‘i he tu’unga ‘oku tau a’u ki ai he taimi ni ‘oku kei ma’ulalo pē ‘i he pēseti ‘e nimá. Pa’anga talifaki ‘a e fonua ...

<009>

Taimi: 1420-1425

Tupu Pa’anga Talifaki he 2020 ‘aki e 188.2 miliona

‘Eiki Minisitā Pa’anga: ... ‘Eiki Sea na’e tupu ma’olunga e pa’anga talifaki ‘a e fonuá ‘i he ta’u ki Tīsema 2020 ‘aki ‘a e pa’anga ‘e 188.2 miliona ki he lekooti ma’olunga ko e 675.6 miliona. Fe’unga eni ia ke ne feau ‘a e māhina ‘e 11 poini ‘e 5 ‘o e koloa mo e ngaahi ngāue hūmaí pē ko e *import cover*. ‘A ia ko e tu’unga ma’olunga eni na’a tau a’u ki ai ‘Eiki Sea ‘o lava ‘o fe’unga ia mo e meimei ta’u ‘e taha. Ko e ma’olunga ko eni ‘oku fiema’u ‘e he pangikē pea mo e Pule’angá ke ‘oua na’a toe si’isi’i ange e *import cover* ‘aki e māhina ‘e tolu.

Ko e makatu’unga lahi Sea ‘o e fu’u hiki ia ko eni ‘ikai ke ngata pē ‘i he lahi ko ē ‘o e pa’anga ‘oku hūmaí ‘i he ngaahi tokoni ki he Patiseti ‘i he Pule’angá, ngaahi tokoni ‘i he hoko ‘a e KOVITI pea mo e ngaahi tokoni ki he ngaahi *project* ‘oku ‘amanaki ke fakahoko. Pea ‘oku ‘i ai ‘a e tu’unga fakafiēmālie ‘i he tu’unga ‘oku ‘i ai ‘etau *foreign reserve*.

Ngaahi Me’afua ke siofi e founa fakalalakaka mo e pule’i me’a fakapa’anga

Ko e ngaahi tu’utu’uni fakapa’anga mo hono me’afua pē ko e *physical anchor*. Sea ko e ngaahi me’afua ko eni ‘oku fokotu’utu’u ia ‘oku ‘i ai e timi pea mei he *IMF* ‘oku nau ‘a’ahi fakata’u mai ki Tonga ni ‘onau fengāue’aki pea mo e Potungāue Pa’angá pea mo e *Reserve Bank* mo e ngaahi kupu fekau’akí ke siofi ‘a e ngaahi founa ‘e fakalalakaka ai e anga hono pule’i ‘a e me’a fakapa’anga ‘a e fonuá.

Pea na'a nau fokotu'u mai 'a e ngaahi *anchor* ko ena 'e tolu. 'A ia ko e 'uluaki ko e pa'anga hūmai fakalotofonua pē ko e *domestic revenue* ke lahi hake ia 'i he peseti 'e 22 'o e koloa fakatupu fakalotofonua. Pea 'i he'ene tu'u he taimi ní 'oku 'i he peseti pē 'e 20.8 ki he ta'u fakapa'anga 20/21 pea peseti 'e 20.9 ki he 2020. 'A ia 'oku makatu'unga ia mei he uesia ko ē 'a e mahaki faka'auha ko eni 'o e KOVITI 'a e pa'anga hūmai fakalotofonua. 'A ia 'oku 'amanaki ke holo 'aki ia 'a e peseti 'e 3.2 pē ko e 8.5. 'A ia ko e hōloa eni ia he tākaki ko ē pa'anga hūmai fakalotofonua. Ko e 'uhinga ia 'oku holo ai 'a e fakapeseti ko eni ki he ta'u fakapa'anga 21. 'I he taimi tatau pē 'oku toe ngāue atu foki 'a e Pule'angá ki hono fokotu'u 'a e ngaahi fakalelei ki he pa'anga hūmai. 'A ia ko e ngaahi *reform* eni ia 'oku fakahoko he potungāué 'o fakataumu'a ke toe lelei ange mo fālahi ange 'a e ngaahi tākaki'anga pa'anga hūmai 'a ia te u toki lave ki ai 'amui ange.

Ko hono ua ko ē 'o e fo'i taula ko ē 'oku ngāue'aki pē ko e *anchor* ko e vāhenga 'o e Pule'angá ke 'i lalo 'i he peseti 'e 53 'o e pa'anga hūmai fakalotofonua. Ko e 'uhinga pē foki eni ia Sea ke ne hanga 'o pukepuke foki 'a e pa'anga ko ē 'oku vahe e kau ngāue fakapule'angá. Na'e 'i ai e taimi ia 'i he ta'u 'e 5 pē 10 kuohilí na'e lele 'a e pa'anga ia ko ē 'oku vahe 'e he kau ngāué 'o 'alu ia 'o peseti 'e 70. 'A ia ka toe pē peseti 'e 30 ia ko e pa'anga ia ki he *operation* ko ē ke lava he 'ū potungāué 'o fakahoko 'aki honau ngaahi fatongiá. Pea 'i he'ene a'u ki he tu'unga ko iá 'oku mahino leva ia, ta ko e Patiseti ia 'e mei 'alu pē ia ki he fakavāhenga e kau ngāue fakapule'anga. 'A ia ko e fika ko ē na'a nau, na'e fai 'a e fakakaukau ko e fika fakapotopoto tahá eni 'a ia 'oku totonu ke holoki hifo ki he peseti 'e 64 'a e, ke holoki hifo 'a e tu'unga ko eni 'oku fakamoleki ko eni ki he vāhengá 'o 'oua 'e toe si'isi'i 'i he peseti 'e 50 fakalukufuá.

Sea 'oku, ko e ngaahi makatu'unga ko eni neongo 'oku 'i ai e fetō'aki heni ka 'oku kei fokotu'u pē ia 'e he Potungāue Pa'angá ke fai e ngāue pea 'oku lolotonga fakahoko e ngāue ki ai. Hangē 'oku lolotonga fai 'a e *TA* ki hono lava 'o pule'i ke fili ke fekumi ki ha founga 'e lava ke mapule'i ai ...

<002>

Taimi: 1425-1430

[Pa'anga 'e 59.6 miliona mei he Ngaahi Hoa Fakalalakalaka ke tokoni ki he Koviti 19](#)

'Eiki Minisitā Pa'anga: ...'a e tokolahi 'o e kau ngāue fakapule'anga, pea mo e pa'anga 'oku fakamoleki 'i he ngāue fakapule'anga.

Ko e polokalama tokoni faka'ikonōmika mo fakasōsiale 'a e Pule'anga, *economic and social stimulus package*. Ko e polokalama ni na'e tataki ia 'e he komiti ki he Koviti 19 pea mo e Komiti Fakafonua tokoni fakavavevave pē ko e *Joint National Task Force*. 'Oku Sea foki heni 'a e Minisitā Mo'ui, pea 'oku mēmipa ai 'a e Minisitā Ako, Minisitā e *MEIDECC*, 'o fekau'aki vāofi mo e ngaahi kulupu ngāue 'e 9, pē ko e *CLUSTERS*, 'a ia 'oku tataki ia 'e he kau pule 'o e ngaahi Potungāue. Ko e polokalama ko eni na'e fe'unga mo e pa'anga 'e 60 miliona 'a ia na'e talaki 'i 'Epeleli 'o e ta'u kuo 'osi. Na'e fakapa'anga eni ia mei he Pule'anga, tokoni fakapatiseti mei he ngaahi fonua muli mo e kautaha tokoni ngāue fakalalakalaka, pea mo e pa'anga mei he *National Emergency Fund*.

Ko e vakai ko eni ki he tepile ‘oku fakafuofua ko e pa’anga ‘e 59.6 miliona na’e ma’u mei he ngaahi hoa fakalalakaka ke tokoni ‘a e mateuteu ki he Koviti 19, ‘omai ‘aupito pē ‘e he, ko e ngaahi *source* ia na’e, ngaahi feitu’u ena na’e ma’u mei ai ‘a e pa’anga ‘Eiki Sea, ‘a ia ‘oku fakafuofua na’e mei ofi ki he pa’anga ‘e 60 miliona. Pea tokoni lahi foki ‘a e polokalama ni ‘e ‘Eiki Sea ke ne lava ‘o fakapa’anga ‘a e ngaahi ngāue ‘a e Pule’anga tautefito ki he Potungāue Mo’ui ke lava ai ke tau matu’uaki mo mateuteu ki hono malu’i kitautolu mei he Koviti 19, pea ‘ikai ko ia pē ‘Eiki Sea, ko e polokalama ko eni na’a ne tokoni’i ‘a e ngaahi sekitoa lalahi na’a ku lave ko ē ki ai kimu’a, pisinisi, tautefito ki he takimamata mo e ngaahi *service*, kau ngoue, kau toutai ke lava kei hoko atu pē mo kei lava fakangāue’i pē ha ni’ihi he ngaahi ngāue’anga ko eni.

Ngaahi Fakalelei ki he Pa’anga Hū mai

Ko e ngaahi fakalelei ki he pa’anga hūmai. ‘Eiki Sea, makatu’unga mei he uesia e pa’anga hū mai, pea mo e kei hokohoko atu ‘a e uesia ‘o e fokoutua Koviti, ‘oku hoko eni ia ke toe faingata’a ange hono fakahoko e ngaahi tu’utu’uni ngāue mo e me’afua fakapa’anga mei heni kuo fokotu’u, ‘oku ‘i ai e ngaahi tu’utu’uni fakapa’anga ‘a e Pule’anga ‘i he patiseti ‘o e ta’u fakapa’anga ‘o e ta’u ni. ‘Uluaki, ngaahi fakalelei ki he pa’anga hūmai, ua, ngaahi tu’utu’uni ki he fakamole.

‘Eiki Sea te u kamata lave atu heni ki he ngaahi fakalelei ki he pa’anga hūmai. Ko e ngaahi fakalelei ko eni ki he pa’anga hūmai na’e fatu ia ‘o makatu’unga ‘i he taumu’a ke fakakau ki ai ‘a e uesia ‘o e pa’anga hūmai makatu’unga ‘i he uesia e fokoutua Koviti 19. ‘E fai hono siofi ‘o e ngaahi fakatātā lolotonga, ‘i he totongi tukupau, tautefito eni ki he ngaahi tukupau ko ē ‘oku faka’atā, pē ko e *tax of exemption review*, koe’uhi he ko e taha eni ‘o e ngaahi makatu’unga ki he hōloa ‘o e pa’anga hū mai.

Ko e ‘uluaki ‘o e ngaahi fakalelei ‘i he pa’angfa hūmai ke vakai’i ‘a e ngaahi tukupau faka’atā. Sea ‘oku fakafuofua ‘oku ofi ‘i he ta’u ‘e 4 ko eni kuo ‘osi ko e pa’anga ko ē na’e faka’atā ko ē mei he potungāue ko e ‘uhinga ko e ngaahi tokoni ‘a e Pule’anga ki he ngaahi sekitoa kehekehe, na’e fakafuofua ia ki he pa’anga ‘e 292 miliona, pē ko hono ‘avalisi fakata’u ko e pa’anga ‘e 60.9 pē 61 miliona. ‘A ia ko e pa’anga ia na’e tonu ke tānaki ‘e he Pule’anga ka na’e ‘ikai ke nau tānaki he ko e ‘uhinga ko e tukupau na’e ‘ikai ke tānaki ko e konga ia e founa e tokoni ‘a e Pule’anga ki he ngaahi sekitoa ko eni.

‘Oku ‘osi fakahoko ‘a e palani ngāue ke hoko atu ‘a e ngāue ki ai pea ‘oku kau heni ‘a e vakai’i ‘o e ngaahi tokoni faka’atā ki he ‘uhila, ‘a ia ko e lahi taha foki eni he tukupau lolotonga ‘oku faka’atā, mahalo ‘oku mou mea’i pē ko e ‘uhila ‘oku me’a lahi ko ē ki he ngāue ‘a e ‘uhila ko e lolo pea ‘oku ‘ikai ke tukupau’i ‘a e lolo.

Ko hono ua, ko e vakai’i ‘a e totongi ‘oku tānaki mei he ngaahi ngāue mo e laseni, ‘a ia ko e *fees and charges review*...

<003>

Taimi: 1430-1435

Me'a e Minisitā Pa'anga ki he totongi 'o e ngaahi ngāue 'oku fakahoko 'e he pule'anga

'Eiki Minisitā Pa'anga: ...hangē 'oku mou mea'i Hou'eiki, ko e ngaahi fatongia kotoa pē 'oku fai he ngaahi potungāue 'a e Pule'angá 'oku 'i ai hono ki'i totongi ke fakahoko. Pea ko e ngaahi totongi ko ia, ko e taimi ko ē 'oku fakafehoanaki atu ai ki he *cost of service* ko ia pē ko e mahu'inga hono fakahoko e fatongia ko ia. 'Oku 'ikai ke na felāve'i naua 'oku 'ikai ke na fenāpasi. Te u fakatātā hangē ko e Potungāue Savea ko hono tofi ha kongá 'api 'i kolo pē ko e 'api tukupau mahalo na'a 'oku pa'anga 'e 40 'a e ngāue ko eni, ka ko e ngāue kakato ko eni ko hono fakakakato e ngāue ko eni ka 'o kapau 'e fakakakato 'e he kautaha mei tu'a pea 'oku 'osi fai e ngāue ki ai 'o fakamahu'inga, 'e 'ikai toe si'i hifo ia 'i he pa'anga 400 'o 'alu ai ki he lau afe 'a e ngāue ko eni. 'A ia ko e faka'amu ia 'a e Potungāue Pa'anga ke fakahoko he ngaahi potungāue 'a e Pule'anga 'a hono toe vakai'i 'a e ngaahi *fees* ko ē 'oku nau hanga 'o totongi 'o *charge* ki he ngaahi *service* ko ē 'oku fai ki he Pule'anga ke lava ke na fenāpasi pea ke ofiofi 'a e pa'anga ko ē 'oku tñaki mai mei ai ke ne fua 'a e fakamole ki hono fakahoko 'o e fatongia ko eni. Fakamālō heni ki he potungāue 'Eiki Sea ko e Potungāue Polisi pē kuo nau lava 'o fakakakato e ngāue ko eni, pea na'e 'osi kamata fakahoko ia 'i 'Okatopa 2020.

Ko hono tolu, ko hono vakai'i 'o e tukupau ki he me'atokoni ngako mo e suka. 'Eiki Sea 'oku kau 'a Tonga ni 'i he fonua 'oku nau takimu'a 'i hono teke e mo'ui, 'a e mo'ui lelei, pea mo hono tau'i 'a e mahaki 'ikai pipihi *NCD*, talu e kamata e hilifaki e ngaahi tukupau ko eni 'Eiki Sea he ngaahi ta'u lahi, pea faitokonia eni 'e he Pangikē 'a Māmani 'o nau 'omai e kau mataotao ke hoko atu hono 'analaiso mo fokotu'utu'u ha tukupau fo'ou ke ne hanga 'o poupou'i mo faka'ai'ai 'a e kai e me'akai mo'uilelei.

Ko e ngāue ko eni 'Eiki Sea na'e talu e kamata mei he 2014 kuo fakafuofua ko e pa'anga 'e 180.7 miliona 'a e pa'anga kuo tñaki he polokalama ni talu mei he ta'u fakapa'anga 'e tolu kuo 'osi ki he 'Epeleli 'o e ta'u ni, pe ko e 'avalisi ko e pa'anga 'e 47 miliona 'i he ta'u kuo tñaki he Pule'anga mei he tukupau ko eni.

Ko e taumu'a e tñaki pa'anga ko eni 'Eiki Sea 'oku fa'a fehu'i mai he tokolahi pē ko e fo'i tñaki pa'anga tukupau pē hangē ko ē ko hono tukupau'i e sipi mo e ngaahi me'a ngako pehē. Ko e taumu'a 'Eiki Sea ko hono feinga ke fulihi 'a e founa ma'u me'atokoni, ke ma'u he kakai ha me'akai 'oku mo'uilelei. Pea ko e silini ko ia 'Eiki Sea 'oku 'omai ia ke fakapa'anga'aki e ngaahi polokalama faka'ai'ai ke ne hanga 'o teke mo akonekina e kakai 'o e fonua ki he to'onga mo'ui ma'u me'atokoni mo'ui lelei.

'Oku 'i ai foki mo e ngaahi founa kehe pē 'oku ngāue'aki he Pule'anga ko hono poupoua e ma'u me'atokoni mo'ui lelei 'o e fonua kau ki ai 'a e tokoni fakapa'anga 'i he .6 miliona fokotu'u hake he *revolving funds* ki he *subsidize* 'o e ika. Faka'atā mei he tukupau *tax exemption* 'a e me'atokoni mo'uilelei 'o hangē ko e kakano'i manu mo'ui lelei, ika, fo'i'akau mo e ngaahi vesitapolo mo e ngaahi me'a pehē.

'Oku fakafuofua ki he 14.3 'a e pa'anga tukupau 'a e Pule'angá na'e tonu ke tñaki mai ka na'e faka'atā ia 'i he ta'u fakapa'anga 18 ki he 21. Pea ko e 'avalisi ko e 3.6 he ta'u fakapa'anga 'e taha. 'A ia ko e ngaahi koloa eni 'oku faka'atā mei he tukupau ko e fakafuofua 'oku 'avalisi ko e

3.6 'i he ta'u ko e 'uhinga ke faka'ai'ai e kakai ke nau mafuli ki ai, nau mafuli ki he vai 'o ngāue'aki ia he 'oku mo'uilelei ia pea mei he inu melie pea mo e ngaahi me'a pehē.

'Oku lolotonga ngāue atu 'a e Pule'anga ke fakakakato 'a e ngāue ki hono fakalelei'i 'a e tukuhau 'eikisia pē ko e *excise tax* ki he me'atokoni 'o fakatatau ki he fakamatala fika 7 kuo tuku mai...

<007>

Taimi: 1435-1440

'Eiki Minisitā Pa'anga : ... 'e he *Nutrition Profile Model* 'a ia ko e motolo ko ení ko e tokoni ia mei he Pangikē 'a Māmani ke fakataumu'a ki he malanga he Kasitomú 'o fokotu'u ha ngaahi fakangatangata pē ko e *threshold* e founa ke fakafaikehekehe'i ai 'a e natula 'o e tukuhau 'e hilifaki ki he koloa me'atokoni hūmaí ka 'oku mo'ui lelei mei he me'atokoni 'oku 'ikai ke mo'ui lelei. Hoko, ko e tokoni ki he kau pisinisi ke nau 'ilo'i 'a e lekooti, 'io Sea ko e polokalama hokó ki he polokalama ko ia ki he Tukuhaú, 'oku ngāue atu 'a e Potungāue Hū mai pea mo e Tuté ki he polokalama ke fokotu'u ha misini lēsisita fakatau pē ko e *point of service*. 'A ia 'oku mou mea'i pē he taimi 'oku mou me'a atu ai ki he ngaahi falekoloá. 'A ia ko e *project* ko ení 'oku fakafuofua ia ki he *phase 1* pea mo e 2 1.9 miliona. 'A ia 'oku tokoni eni ki he kau pisinisi ke nau 'ilo'i ai e lekooti 'enau fakataú *sales*, lahi 'a e koloa 'oku toe fiema'u hū maí, lahi 'o e tupu 'i he 'aho, māhina mo e ta'u. Pea tokoni foki ki he kakai 'o e fonuá ke nau 'ilo ai 'a e lahi mo e totongi 'enau fakatau takitaha. Lahi 'a e tukuhau ke ngāue'aki hilifaki ki he'ene fakataú, ngāue'aki 'o ka 'i ai ha fakatonutonu 'i ha fakatau.

Sea, 'oku 'ilo'i pē ia 'e he Potungāué 'a e matavaivai ko ení, 'i he fakatau mei he falekoloá 'Eiki Sea. Tu'utu'uni foki 'e he laó ko e koloa 'e hilifaki ki ai 'a e peseti 'e 15 pē ko e tukuhau fakataú ia. Pea kuo pau ke 'omai 'a e tali totongi ki he tokotaha *customer* ke ne tauhi pea ke ne 'ilo'i mo fakapapau'i ko e mahu'inga ē 'o e tukuhau 'oku ne totongi. Pea 'i he lekooti ko iá 'Eiki Sea 'e toe faingofua leva ki he Potungāué 'i he taimi ko ia te nau ō mai ai 'o feinga ke fakapapau'i ko e hā 'a e lahi 'o e tukuhau fakatau 'oku totonu ke totongi 'e he pisinisi ko ia ki he Pule'angá. Ko hono toki fakakakato eni e laó 'Eiki Sea pea mo e me'angāue ko ení. 'Oku 'amanaki 'a e Potungāué ko e taimi 'e fakakakato ai 'a e ngāue ko ení 'Eiki Sea; 'e tokoni lahi 'aupito eni ki hono hiki hake 'o e pa'anga totonu na'e tonu ke tānaki pea mei he tukuhau fakatau.

5. Sea, ko hono toe fakalelei'i mo fakamālohia 'a e founa 'a e Potungāue ki he Pa'anga Humai mo e Tute. 'Eiki Sea 'oku lolotonga ngāue 'a e Potungāué ni ki hono hiki hake 'a e *system* ngāue 'a e Tuté ke toe fakaonopooni ange. 'A ia 'oku 'iloa ia 'i he *model* ko ení ko e *ASYCUDA* Ko e tokoni eni 'a 'Aositelelia mo Nu'usila ki he ngaahi fonua mēmipa 'o e *Pacer Plus*. Na'e kamata 'a e ngāué ni 'Okatopa 'o e ta'u kuo 'osí, pea lele ai 'o fe'unga mo e māhina 'e 18, ki he 24 pea toki kakato. 'Oku tokoni lahi heni foki 'a e fakakaukau ko ení ki he misini lēsisita fakataú 'a ia na'a ku lave ki ai kimu'á.

Sea ko e *system* ko ení Sea, ko e lelei ko ē 'i ai 'oku ne hanga 'o fakavave'i 'a e fefakatau'aki. Ko e taimi ko ē 'oku hū mai ai 'a e koloá mei tu'apule'anga he kau hū koloá pea ngāue'aki 'a e *system* ko eni. Ko 'ene mavahe pē ko ē pea mei he taulanga ko iá, kuo 'osi lava 'i tuku mai ko e hā 'a e uta he konitená fakaikiiki hono teu'i, pea 'e lava leva 'o fai 'a e ngāué 'i Tongá ni 'i he *importers* 'o fengāue'aki pea mo e Kasitomu. Ko 'ene tau mai pē 'a e vaká ia kuo 'osi *clear* 'a e konteiná ia pea

kapau 'oku toe 'i ai ha me'a 'oku fiema'u 'e he Kasitomú ke nau sio ki ai pea te nau toki puke 'a e koniteina ko iá. Ka ko hono faka'ofa'ofa ia 'oe *system* ko ení, pea ko e *system* ko ení 'oku ngāue'aki fakamāmani lahi 'aki ia ka ko e toki kau atu eni 'a e ngaahi fonua kotoa 'o e Pasifiki 'Eiki Sea 'i he'enua kau hake he *system* ko ení, pea 'oku tau fakamālō ki Nu'usila pea mo 'Aositelelia 'i he'enua loto lelei ke fakapa'anga 'a Tongá ni pea mo e toenga 'o e fanga ki'i fonua he Pasifiki ke tau ngāue'aki e *ASYCUDA*.

Ko e 6, ko hono toe fakalelei'i 'a e ngaahi lao, fekau'aki pea mo e *reform*...

<008>

Taimi: 1440-1445

'Eiki Minisitā Pa'anga: ... 'a ia kuo tali ke fakahoko e fokotu'u fo'ou ki he tukuhau 'o e vāhengá 'o kamata ia 'i Siulai 2021 'o hangē ko ia 'oku hā atu 'i he *slide*. Sea ko e ki'i tepile ko ena 'i laló kapau te mou me'a hifo pē ki ai ko e to'ohema ko e founa lolotonga ia ko ē 'oku tau ngāue'aki ko ē ki he tukuhau, tukuhau. To'o vāhenga tukuhau mei he vāhenga. 'A ia ko e 0 ki he pa'anga 'e taha mano na'e 'ikai ke nau tukuhau'i kinautolu na'e faka'atā nautolu. Pea taha mano ki he tolu mano pēseti 'e 10, tolu mano ki he ono mano na'e 20, ono mano ki he lahi ange ai na'e 25. Sea na'e fai e fokotu'utu'u fo'ou 'a e potungāue' pea kuo 'osi tali he Pule'angá pea kuo hoko atu e ngāue fakalao ki ai 'a ia 'e kamata fakahoko 'a e ngāue ko eni 'Eiki Sea 'i he 'aho 1 ko ē 'o Siulai. 'Eiki Sea 'oku makatu'unga 'a e fokotu'utu'u fo'ou ko eni 'i he fu'u fiema'u ke fenāpasi mo e faingata'a fakamāmani lahi 'i he tu'unga faka'ekonōmika pea uesia ai 'a e fonuá, sekitoa taautahá, fāmili mo e fakafo'ituitui. Ua, ke hākeaki'i e kau ngāue 'o e fonua, pisinisi taautaha he fu'u taimi faingata'a ko 'eni he Kōviti 19, toe fakalelei'i 'a e fokotu'utu'u fakatukuhau ke potupotu tatau ki he taha kotoa pē (*fairness*). Potupotu tatau ki he ngaahi tu'unga vāhenga (*progressive*), 'ata ki tu'a (*transparency*), tonu ange (*adequacy*), faingofua ange (*simplify*), pea toe faingofua ange mo e ngāue fakatukuhau (*administrative ease*). Ko e ola fakalukufua, ko e ola 'o e fokotu'u fo'ou ko eni 'oku ne faka'atā 'a e kaungāue meimei pēseti 'e 40 'Eiki Sea ko e fo'i hiki ko eni 'o toki kamata 'a e tukuhau mei he taha mano ua afé 'a ia 'oku hiki hake ia mei he taha manó ki he taha mano ua afé ko e fa'ahinga ko ē 'oku vāhenga ai si'isi'i hifo ai he 'ikai ke nau totongi 'e nautolu ha tukuhau pea 'i he taha mano ua afé leva ki he tolu mano te nau totongi pēseti 'e 10 pea 'oku fakahū mai leva mo e fo'i *rate* fo'ou. 'A ia ko e tolu mano ki he nima mano pēseti 'e 15 pea 5 ki he 7 ko e 20 pēseti 'e 25. 'A ia ko e fakafuofua pa'anga ki heni 'Eiki Sea ki he silini 'oku fakafoki ko ē ki he tokotaha ngāue pē ko e *take home pay* 'a e kau ngāue ko e 'osi ko eni 'a e ta'u fakapa'anga ko eni fo'ou 'oku fakafuofua ki he 3.5 miliona 'oku tānaki atu ki he kato e tokotaha ngāue ke tokoni ki ai ki he'ene tauhi 'aki hono fāmili totongi 'aki pē ko e hā e ngaahi me'a ko ia. Ko e silini foki ko eni Sea ko 'ene 'oatu ko ē ki he kakai he taimi faingata'a ko eni matu'aki 'aonga 'aupito ka ko 'ene toe vilo mai pē ko ia 'e toe vili mai pē 'enua totongi tukuhau he fakatau mo e me'a ko ia 'e vilo mai he Pule'anga. Sai ko e nau talanoa ki he ngāue ko ē ki hono fakama'opo'opo e tukuhau fakatau, 'oku 'i ai e 'amanaki 'a e potungāue ko e fo'i fehū'aki ko eni 'Eiki Sea 'e hū atu he 3.5 hē 'e hū mai e 3.5 pea mei he tānaki ko ē 'o e pa'anga fakatau 'o na fetāmate'aki pē 'oku kei tu'unga tatau ai pē 'a e 'a e pa'anga hū mai ki he fonuá. Ko e ngaahi tu'utu'uni fakapa'anga ki he fakamole, kapau te mou fakatokanga'i 'a e *slide* ko e *arrow* ko ena 'oku tuhu ki lalo 'a ia 'oku 'uhinga ia ko e fatongia ia 'o e Potungāue Pa'anga ke pukepuke ke ne fakasi'isi'i pē toe holoki 'a e ngaahi

fakamole ko ē ‘oku fai ‘i he ngaahi ngaahi, hokohoko atu hono fakapatonu he Pule’anga 'ene ngaahi taumu’a ngāue ki he sekitoa ‘o e mo’uí pea pehē ki he fakaakeake faka’ekonōmika pea mo ohi ‘a e founga ngāue ke tataki ‘aki ‘a e ngaahi fakamole ‘a e Pule’anga. Fakapapau’i ‘a e tūkunga ‘oku fe’unga ‘i hono fakahoko ‘o e polokalama ngāue fakafonua ki he kōviti, huhu fakafonua pea mo e polokalama fakaakeake faka’ekonōmiká mo e fakasōsiale ke toe vave ange pea ola lelei ‘i he ...

<009>

Taimi: 1445-1450

‘Eiki Minisitā Pa’anga: ... hono fakatokamālie ‘o e ngaahi uesia kovi pea mo e ngaahi fakaakeake faka’ekonōmiká.

Ngaahi me’a eni ‘oku fakamamafa’í. Fakamamafa’i ‘a hono fakahoko e ngaahi founga ngāue ki hono pukepuke mo mapule’i ‘a e fakamole fakalukufua ki he ngaahi vāhengá. Na’a ku lave pē ki ai ange mu’a ‘anenai kuo pau ‘a e hikihiki ko eni ‘o e vāhengá ‘i he kongá ‘oku tokanga lahi ki ai ‘a e Pule’angá ke lava ‘o mapule’i ‘o fakatatau ki he ngaahi fokotu’utu’u fakapa’angá.

Fakahoko ‘a e palani ngāue fekau’aki mo e ngaahi fokotu’utu’u na’e tuku mai mei he lipooti ‘a e mataotao na’e fakapa’anga he *DFAT* fekau’aki mo e ngaahi vāhenga ‘oku totongi ‘e he Patiseti ‘a e Pule’angá.

Hokohoko atu hono leva’i hono fakahū mai ‘a e kau ngāue fo’ou’u pea ke ‘uluaki ‘oange ‘a e faingamālié ki he ngaahi lakanga ko ia ‘oku matū’aki fiema’u vivili (*critical post*) ‘o kau ai ‘a e fakahū mai ‘a e kau mataotao ke fale’i pea mo hono fakapapau’i ‘oku fakahoko ‘a e muimui kakato ki he founga ki hono fakahū mai ‘a e kau ngāue fo’ou’u.

Tu’utu’uni ngāue ki he *volunteer* ke mālōlō ki ‘api mei he ngāué. Na’e ‘i ai Sea ‘a e fakakaukau ‘a e potungāué hono talanoa’i ke fatu ha *policy* ngāue ke faka’ai’ai ‘a e kau ngāué ke nau *retire*. Ta’u foki he taimi ní ko e ta’u ke a’u ki ai e ta’u motu’á ko e ta’u 60. Ko e kau polisi ‘oku nau ta’u 50, 55 *compulsory retirement*. ‘Oku ‘i ai e fakakaukau ka ‘oku kei fai hono talanoa’i na’a ‘oku tokoni ki hono tukuhifo ‘o e *Wage Bill* hano fokotu’u ha *policy* ngāue ke ‘oange ‘a e fili tau’atāina pē. A’u pē ha taha ngāue ‘o ta’u 55 ka ‘oku fie mālōlō ia ‘o hiki ki ha fonua muli pea ‘oku totongi ange ‘ene penisoni ‘ana ia kae ‘oange ke hū atu ia ki tu’a ‘o ngāue’aki ‘ene *investment* ko iá ki he *private sector*.

‘Oku ‘i ai foki e tokangaekina ke toe fakalahi e sino’i pa’anga ki he ngaahi me’a fakatu’upakē pē ko e *national emergency fund* pea pehē foki ki he ngaahi malu’i ki he ngaahi fakatamaki kau ai ‘a e tafa’aki ki he mo’uí. Tānaki mai ki heni ko hono lavea ngofua ko ia ‘a e fonuá.

Fakapapau’i ‘a e tu’unga ‘o e ngaahi nō. ‘E tu’u ma’u pē ‘i loto ‘i he fakangatangata kuo fokotu’u mai ‘e he *IMF* ‘a ia ko e peseti ‘e 40 ‘o e *GDP*.

Tolú, muimui ofi ki he ngaahi ngāue ‘a e vouti ko ē ki he KOVITI-19.

Ko e fā, fekumi ki ha ngaahi founa ki hono fokotu'u ha malu'i mo'ui ke tokoni ki hono fakasi'isi'i 'o e ngaahi fakamole ki he 'ave fakafalemahakí.

Ngaahi fokotu'utu'u ngāue 'a e Pule'anga ki he ngaahi koloa hū ki tu'apule'anga

Nima, faka'ai'ai 'a e hū koloa ki tu'apule'angá 'o fua 'a e, 'o e fua 'o e fonuá, ngoue, toutai, ngāue fakamea'a ke a'u ki he toni 'e 5000 'i he ta'u fakapa'anga 2022. Pea ke hiki hake hono ngaohi 'o e koloa fakalotofonua, *import substitution* pea malava ke fakasi'isi'i 'a e hū koloa mei mulí 'aki 'a e peseti 'e 5 koe'uhí ke toe holo hifo ai 'a e fe'amokakí he fefakatau'akí pea pehē ki he palopalema 'oku tau fehengahangai mo ia fekau'aki mo e mahu'inga 'o e pa'anga Tongá. Ko e taha eni 'a e ngaahi kaveinga mo e palani ngāue 'oku fokotu'u mai he Pule'angá ke muimui'i 'i he ta'u fakapa'anga ko ení ko e 'uhingá ke tokoni ki he langa hake 'etau tu'unga faka'ekonōmiká. Te u toki lave ki hono fakaikiiki 'amui ange.

Pea ko hono faka'osí, pukepuke 'a e tu'unga falala'anga 'o e Patisetí 'aki hano fakapapau'i ko e ngaahi me'a fakapa'angá 'e 'uluaki fakahoko ki he Potungāue Pa'angá ke fakapapau'i hono fakapa'anga ke fakasi'isi'i 'a e ngāue 'oku fiema'u na'e 'ikai ke fakapatisetí. Founa ngāue pē foki eni ia 'Eiki Sea hoko pea ko u feinga pē ke lava 'o mapule'i. 'Uluaki ō ia 'o fai 'a e ngāue tā ko ē na'e 'ikai ke 'i ai ha pa'anga ia e Patisetí ki ai pea toki ōmai ia 'o feinga ke kumi e pa'anga. 'A ia 'oku fai e ngāue fakalotofale pē 'a e Potungāue Pa'anga kae 'uma'ā 'a e ngaahi potungāue ke lava 'o ta'ofi mo mapule'i lelei 'a e ngaahi kongá ko iá.

Me'a 'a e Minisitā Pa'anga ki he ngaahi mo'ua nō 'a e pule'anga

Sea te u faka'osi 'aki 'a e ki'i *slide* 'e taha ko ení he ko u 'ilo pē kuo mahalo kuo, ka u toki hoko atu. Ko e tu'unga 'o e ngaahi mo'ua nō 'a e Pule'angá...

<002>

Taimi: 1450-1455

'Eiki Minisitā Pa'anga: ko Tonga 'oku 'i he, 'oku lolotonga 'i he tu'unga mā'olunga ke feliuliaki ai 'a e ngaahi mo'ua nō, 'a ia pē ko e 'i he lea faka-Pilitānia ko e *High Debt Distress*. 'Oku malava foki ke hoko 'eni ia hano tō 'a e fakahoko ha ngaahi nō fo'ou he ngaahi totongi tupu lahi, 'a ia ko e *Non-Concessional Loan*, ka na'e 'ikai foki ke fakahoko 'e Tonga ni ia ha ngaahi nō pehē ni, ka na'e makatu'unga 'etau 'i he tu'unga mā'olunga ko eni, 'a e faingamālie ai ke ne toe fakahoko ha ngaahi nō ko hono toe fakakau atu ia ki he me'afua, 'a ia 'oku tu'u lavea ngofua ai ki he fakatamaki fakaenatula, 'a ia pē ko e *vulnerability index*.

Sea ko e me'afua ko eni ko e me'afua ia 'oku ngāue'aki 'e he Pangikē *IMF*, ko hono fua 'a e tu'unga 'o e ngaahi fonua taaataha, 'o e lahi 'o 'enau nō mo e malava ke nau totongi. Ko e kau ia 'i he me'a na'e feinga lahi ki ai 'a Tonga ni mo e ngaahi fonua 'i he Pasifiki ko e 'uhingá ke 'oua 'e ngata pē 'i he tu'unga 'o e lahi 'o 'enau nō fakafehoanaki ki he 'enau *GDP* kae toe fakakau atu mo e *index* ko ē ki he 'enau tu'u lavea ngofua ko e 'uhinga ko e ngaahi fakatamaki fakaenatula, hangē ko ia kuo mou mea'i, ko Vanuatu ko ia 'oku fika 'uluaki taha 'i he tu'u lavea ngofua ki natula, fika ua ko Tonga ni. Fakafiefia Sea hono tali 'a e kole ko eni 'i he ngaahi ta'u kuo maliu atu, pea mafuli leva ai 'a Tonga ni kau ai mo e ngaahi fonua he Pasifiki, neongo 'enau tu'u 'i he

tu'unga ko e tu'unga fakatu'utāmaki pē ko e laine kulokula 'oku mā'olunga 'a e nō, ka 'oku 'omai leva ai 'e he Pangikē ia 'a e faingamālie ma'a Tonga ni. Ko e ngaahi pa'anga tokoni kotoa pē 'oku 'omai ma'a Tonga ni, 'oku, ko e pa'anga tokoni pē ia, pē ko e *full grant*. Ka kimu'a ai, taimi ko ē na'e te'eki ai ke tau 'ai 'i he tu'unga ko ia, 'e 'omai 'e he Pangikē ko e pēseti 'e 50 kapau ko e pa'anga 'e 10 miliona, ko e pēseti 'e 50 ko e *grant* ia, pea ko e pēseti 'e 50 ko e nō ma'ama'a ia ke tau totongi. Ka ko e 'uhinga ko ē he tu'unga ko ē 'i he'etau *high debt distress* 'oku tau kau ai he monū'ia 'o ma'u e totonu ko e ngaahi tokoni kotoa mai pē 'a e ngaahi kupu fekau'aki, 'oku lau ia ko e *grant*, kau ai 'a e Pangikē 'a Māmani, *ADB*, pea pehē foki ki Nu'usila, 'Asitelelia, mo e ngaahi fonua 'oku tau fengāue'aki.

Koe'uhi ko e faingata'a 'a e Koviti-19 na'e tali ai 'e he kau Minisitā 'o e ngaahi fonua 'o e Kosilio 'o 'Iulope, *G20*, pea poupu lahi ki ai 'a e *IMF*, mo e *World Bank*, ke toloi 'a e ngaahi totongi nō ki he ngaahi fonua 'a eni ko eni 'oku nau nō *Bilateral creditors*, mei Me 20 ki Sune 21, 'a ia 'oku kau heni 'a e totongi nō 'a Tonga ni ki he Pangikē *Exim* 'a Siaina, 'a ia te u toki lave ki hono fakaikiiki 'amui ange. Ko e pa'anga totongi nō na'e toloi na'e fe'unga ia mo e 14.6, 'a ia kapau na'e 'ikai ke tali 'a e kole ko eni mei he *G20*, te tau totongi 'a e 14.6 miliona, 'a ia ko e 7.3 'i Sepitema ta'u kuo 'osi, pea 7.3 'i he māhina kuo 'osi.

'Oku fai foki 'a e fengāue'aki ke toe toloi mo e totongi 'o e nō 'i Sepitema 2001 koe'uhi ke tali ke fakalōloa 'a e polokalama toloi ki Tisema 2021, ko e toloi ko eni 'e tā fakafoki 'i he ta'u 'e 6, pea tā 'a e totongi tupu 'i he 'uluaki ta'u.

Koe'uhi ko e hiki lahi 'a e ngaahi totongi nō 'i he 2024, kuo fokotu'u ai 'e he Pule'anga 'a e 'akauni talāsiti ke tokoni ki he ngaahi totongi nō 'a ia 'oku lolotonga fe'unga mo e 19 miliona, 'a ia 'oku kau ai 'a e 7 miliona na'e toki fakahū ki ai he ta'u fakapa'anga lolotonga. 'A ia ko e *account* eni 'oku to'o he Fale Pa'anga Sea, 'a e seniti 'o 'ave 'o tātānaki ki ai ko e 'uhinga ke tokoni he taimi ko eni 'e hoko mai ai e ngaahi taimi 'e tā ai e ngaahi nō ko eni, 'oku 'ikai fakafalala pē ki he patiseti angamaheni, ka na'e 'osi fai 'a e tokonaki...

<005>

Taimi: 1455-1500

'Eiki Minisitā Pa'anga: ... 'i he taimi 'alo mālie, ko e 'uhinga ko e taimi ke hoko ai 'a e ngaahi tō ko eni.

Na'e ngāue fakataha foki 'a e Potungāue Pa'anga mo e Pangikē 'a Māmani ki hono toe fakafō'ou 'a e palani mo e fokotu'utu'u ngāue ki he ngaahi mo'ua nō 'a e Pule'anga. 'A ia kuo tali ia he Kapineti ke tokoni ki he ngaahi faitu'utu'uni 'a e Pule'anga fekau'aki mo e ngaahi mo'ua nō. Ko e ngaahi me'a lalahi eni 'i loto 'i he palani ko ia. 'E 'ikai toe fai he Pule'anga ha nō fo'ou mei tu'apule'anga 'i ha makatu'unga fakakomēsiale, ka 'i ha makatu'unga mātu'aki ma'ama'a 'aupito 'o hangē ko ha nō 'ikai ha totongi tupu 'o hangē ko e nō mei he *IMF*.

Ua, ke toe fai ha tokanga ki he fakalalaka 'o e māketi fakalotofonua 'i he pa'anga, koe'uhi ko e feliuliaki 'o e mahu'inga 'o e pa'anga muli 'i he taimi 'oku fai ai 'a e nō mei ha fonua muli. 'Oku fiema'u foki heni hono toe faka'ai'ai 'o e kau 'inivesitoa ke nau 'inivesi 'i he ngaahi pōnite 'a e

Pule'anga. Na'e toe tali foki he Kapineti mo e Tu'utu'uni Ngāue ke tataki'aki 'a e fokotu'utu'u 'a e Pule'anga fekau'aki mo e ngaahi kole malu'i 'o ha ngaahi nō, *Government Guarantee Policy*, kau foki heni 'a e 1. Ngaahi makatu'unga pau ke toki tali he Pule'anga ke ne malu'i ha nō 'oka 'oku kole mai. 2. Ngaahi totongi ke fai 'e he kautaha nō ki he Pule'anga 'oka tali ke malu'i 'e he Pule'anga 'a e nō. Ko e tu'u ko ē he taimi ni Sea ka 'i ai ha sino e ngaahi poate 'oku nau fiema'u ha tokoni kole malu'i, pea 'oku nau kole mai pē ki he Pule'anga pea ka tali 'e he Pule'anga pea fakahoko 'a e ngāue ko ia. 'Oku 'ikai ke toe 'i ai ha ki'i *fees* 'e totongi mai 'e he kautaha ko eni. 'A ia ko e fokotu'utu'u fo'ou eni, kuo pau ke nau totongi mai 'enautolu e ki'i pēseti ko e *fee* ia kapau 'e malu'i he Pule'anga ha nō. Faka'osi kuo pau ke fakahā 'a e ngaahi mo'ua nō 'oku malu'i he Pule'anga 'i he fakamatala pa'anga fakata'u 'a e Minisitā Pa'anga. 'A ia ko e ta'u kotoa pē kuo pau ke *disclose* 'e he Falepa'anga ko e hā e ngaahi nō 'oku malu'i he Pule'anga he ta'u kotoa pē.

Sea ko e *slide* ko eni ko hono 'omai ia ko hono vahevahe ia 'e he fo'i *pie* ko eni 'a e lahi ko ē 'a e mo'ua nō 'a e Pule'anga pē ko e mo'ua ki he ta'u ni. Sai ko e pēseti 'e 87 ai ko e ngaahi mo'ua nō ia mei tu'apule'anga. Ko e pēseti leva 'e 13 ko e ngaahi mo'ua nō fakalotofonua. Ko e ngaahi mo'ua nō mei tu'apule'anga 'oku fe'unga ia mo e pēseti 'e 87 pē ko e 447.1 miliona. Ko e mo'ua nō fakalotofonua ko e pēseti 'e 13 pē ko e 67.3 miliona. Ko e fakakātoa 'o e mo'ua nō 'a e Pule'anga, te u toki lave ki he fakaikiiki 'a e ngaahi mo'ua nō 'amui ange.

Tu'unga fakakātoa 'o e ngaahi mo'ua nō mo e ngaahi fakafuofua ki he 2026. Sea ko e fakakātoa e ngaahi mo'ua nō he 'aho 30 'o Sune 2021, 'oku fe'unga ia mo e pa'anga 'e 514.4 miliona. 'A ia ko e pēseti ia 'e 41.5 'o e mahu'inga 'o e ngaahi koloa mei he ngāue fakalotofonua pē ko e *GDP*, pea ko e tupu'aki e pēseti 'e 5.3 mei Sune 2020. Ko e tupu eni mei he nō 'a e Pule'anga *IMF*, 'a ia na'e fe'unga mo e pa'anga 'Amelika 'e 9.9 miliona. Ko e tokoni 'eni ki hono fakapa'anga e Patiseti fe'amokaki he ta'u fakapa'anga 2021. 'A ia Sea ko e tupu ko eni pēseti 'e 5 ko eni 'etau nō he ta'u ni pē ko e pa'anga 9.9 miliona *US* pē ko e pa'anga Tonga 'e 22 miliona ko e nō ia na'e fai 'e he Pule'anga pea mei he *IMF* ke ne fakapa'anga'aki 'a e Patiseti ko eni 'o e ta'u ni. Hangē pē ko ia na'a ku malanga ki ai...

<007>

Taimi: 1500-1505

'Eiki Minisitā Pa'anga : ...'i he ta'u kuo 'osi 'Eiki Sea, ko e ngaahi me'angāue eni na'e kole 'e he Pule'angá ke tali ke ngāue'aki 'e he Pule'angá a ka 'i ai ha taimi ka fiema'u. Founa 'e 3 na'e fokotu'u mai. Ko e nō mei he *IMF*, kole tokoni pea mei he ngaahi pangikē pē *issue* ha pōnite fakalotofonua pea mo hono ngāue'aki 'a e *reserve* 'a e Pule'angá. Na'e 'ikai ke toe fiema'u ha ngāue'aki 'o e ngaahi fiema'u ko eni Sea, ngata pē 'i he nō ko eni na'e fakakau 'o ngāue'aki 'e he Pule'anga 'o e ta'ú ni.

Ko e ngaahi Mou'a Nō mei tu'apule'anga na'e fe'unga ia mo e peseti 'e 87 kātaki ...

Sea Komiti Kakato: 'Eiki Minisitā kuo 'osi 'etau taimi. Tau toki foki mai ke ke fakamā'opo'opo 'a e fakamaama 'o e fakamatala patiseti. Hou'eiki tau ki'i mālōlō.

<008>

Taimi: 1520-1525

Sātini Le'o: Me'a mai 'a e 'Eiki Sea 'o e Komiti Kakato.

(Pea na'e me'a hake leva 'a e 'Eiki Sea 'o e Komiti Kakato, Lord Tu'i'afitu ki hono me'a'anga)

Sea Komiti Kakato: Me'a mai 'Eiki Minisitā Pa'anga.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Mālō. Tapu pea mo e Sea. Tapu pea mo e Hou'eiki Mēmipa 'o e Komiti Kakato. Mālō mu'a Hou'eiki e kātaki. Ko e *slide* fika 23 eni 'oku tau 'i ai, ko e fakakātoa 'etau fo'i *slide* ko e *slide* 'e 60 pea 'oku ou feinga pē ke to'oto'o vave pē ko u tui 'e 'osi pē efiāfi ni pea mo 'apongipongi he ko e meimei ko 'etau *statement* eni 'oku 'oatu kakato pē ko eni. Pea 'oku ou tui 'e tokoni pē tokoni lahi 'i he taimi ko ē 'e alea'i ai 'etau 'esitimetri. Sea ko e tēpile 23 'Eiki Sea ko e mo'ua nō fakakātoa 'a e Pule'anga 'oku fakafuofua ke holo ia 'i ha kaha'u koe'uhí ko e kei fakahoko pē 'a e ngaahi totongi nō he Pangikē 'a Māmani, Pangikē Fakalalakaka 'a 'Esia pea pehē foki ke kamata 'a hono totongi 'o e nō ki hono langa fakalalakaka 'o Nuku'alofa 'i he Pangikē 'a Siaina 'i he ta'u 2024. Tukukehe ka hoko e ngaahi toloi tā nō ko eni kuo 'osi lave ki ai ke fakamolemole'i ai pē 'a e ngaahi mo'ua nō 'o Tonga mei Siaina. Ko e anga pē eni ia e lotu mo e faka'amu 'Eiki Sea 'a e toutou toloi ko eni faifai pē 'o a'u ki ha taimi kuo loto lelei e fu'u Pule'anga Hau ko eni ke nau, 'oku 'i ai e fakafuofua foki ke holo mo hono fakafehoanaki e 'ū mo'ua nō fakakātoa ki he ngaahi koloa mo e ngāue fakalotofonua pē ko e *Total Public Debt* 'i he *GDP* 'o tupu ia mei he fakafuofua 'e lahi ange 'a e mahu'inga 'o e ngaahi koloa mo e ngaahi ngāue fakalotofonua 'i he kaha'u. Ko e ngaahi mo'ua nō mei tu'apule'anga 'i he 'aho 30 'o Sune 21 'oku fakafuofua ia ki he 447.1 miliona 'a ia ko e pēseti 'e 35.9 'o e mahu'inga 'o e ngaahi koloa mo e ngāue fakalotofonua pē ko e *GDP*. 'Oku fakafuofua ko e meimei vahe tolu 'e ua 'o e ngaahi mo'ua nō mei tu'apule'anga 'oku mei he Pangikē *Exim* 'a Siaina 'a ia 'oku fe'unga ia mo e pa'anga 'e 245.7 miliona hono ...

<009>

Taimi: 1525-1530

'Eiki Minisitā Pa'anga: ... fakaikiiki pa'anga 'e 147 miliona ki he *project* langa 'o Nuku'alofá. 'A ia ko hono langa ia 'o e ngaahi *business center* ko ē 'i Nuku'alofá.

Pea 98 miliona ki he *project* fakalelei halá. Mea'i pē Hou'eiki ko e fakalelei ia e tanu e ngaahi hala 'i Nuku'alofá, Vāhenga Ma'ufangá, Kolofo'ou, Havelu ni pea mo e ngaahi 'ēlia takatakai ko iá. Ko e nō ko eni 98 miliona, ngāue ko eni na'e fakahoko pē ia he kautaha Siaina. Tau fiefia he loto lahi 'a e Pule'angá ke fakahoko ko eni e ngāue kamata he ta'u ngāue ko eni ke tanu hotau ngaahi halá 'a Tongá ni kátoa. 'Oku fai 'aki pe ia 'o e ivi fakapa'anga mo e silini 'oku mavahe'i fakavahe'i pea mei he Patiseti lolotongá. 'Oku te'eki ai ke fakahoko he Pule'angá ia ha nō ko e 'uhingá ko e *project* mahu'inga ko eni. Pea kapau te tau fakafuofua ki he 98 miliona ko eni mo e ki'i konga 'ēlia na'e tanú 'oku, ko u tui 'oku takitaha 'i ai pē 'ene tali ki ai.

'Oku hā atu foki 'i he saati ko eni 'i Sune 2021 'a e nō fo'ou 'a e Pule'angá mei he *IMF* 'a ia na'a ku 'osi lave atu ki ai 'i mu'á. Ko e fakakātoa, Ngaahi mo'ua nō fakalotofonua, ko e fakakātoa e ngaahi mo'ua nō fakalotofonua pē ko e *domestic debt* 'aho 30 'o Sune 21 fakafuofua ia ki he 67.3

miliona ‘a ia ko e peseti ia ‘e 5.4 ‘o e *GDP*. Ko e holo’aki ia ‘a e peseti ‘e 3.8 mei Sune 2020 tupu mei hano totongi atu ‘a e ngaahi ponite na’e *issue* he Pule’angá. Ko e lahi taha ‘o e kau ‘inivesitoa ki he ngaahi ponitē ko e peseti ‘e 50.2 mei he ngaahi pangikē pea hoko hake ki ai ‘a e sino’i pa’anga mālōlō ‘a e Pule’angá.

Ngaahi nō mo’ua taautaha mo e nō ‘a e ngaahi kautaha ‘a e Pule’anga mei he Pule’angá pē ko e *on-lent* ko u tui ‘oku ‘asi lelei atu pē ia ‘i he *screen* ka ‘oku ‘i ai e tatau ‘o e *presentation* ko ení ‘e toki tufa atu. Ko e kātoa e ngaahi mo’ua nō mo e nō taautaha mei he ngaahi kautaha ‘a e Pule’angá mei he Pule’angá ‘i Sune 2021 ‘oku fakafuofua ke ‘i he 52.9 miliona. ‘A ia ko e totongi tupu kuo ‘osi tñaki mai talu mei he kamata ‘a e ngaahi nō ki he ‘aho ni ‘o fe’unga ia mo e 4.9 pea mo e totongi sino’i nō kuo mau ma’u mai ‘a e fakafuofua ki he 6.2 miliona.

Ko e kautaha ‘e 5 ne ma’u faingamālie mei he nō mei Siainá ke toe langa ‘enau ngaahi pisinisí ne uesia ‘i he tutu ‘o Nuku’alofa ‘i he 2006 ‘e he kautaha, ko e kautaha ko ia ‘e 5 ko e kautaha ‘e 4 ko e *Sanft*, Taumoepeau *Building*, *Royco Amalgamated*, *Tungī Colonnade* kuo nau fakamo’oni ‘i he’enau ngaahi aleapau nō. Kautaha leva ‘e 1 ko e Molisi *City Asset* ‘oku te’eki ai ke fakamo’oni ‘enau aleapau nō, tu’unga pē eni ia mei he ngaahi *issue* ‘o e falé pea ‘oku kei fai ‘a e talanoa ki ai pea mo e Potungāue Pa’angá ke fakakakato ‘a e ngaahi fiema’u fakalao ki aí.

‘I he ngaahi aleapau ‘e 4 kuo fakamo’oni ko e kautaha ai ‘e 3 ‘oku nau kei fe’ao pē mo e palopalema ‘o e ngaahi fale ne langa ‘o tupu ai ‘a e ‘ikai lava ke fakakakato mai ‘a e ngaahi totongi nō ki he Pule’anga. Na’e ‘i ai foki ‘a e felōtoi kimu’a ke fakahū mai he ngaahi kautaha ‘enau kole fakakātoa ki he Pule’anga ke toe fai hano vakai’i ‘a e peseti ki he totongi tupu pea pehē foki ki hono toe siofi ‘a e ngaahi makatu’unga ‘o e nō. Tupu mei he ngaahi fakamole lalahi kuo ‘osi fakahoko he ngaahi kautaha ki hono fakalelei’i ‘a e ngaahi falé ‘o ‘ikai hangē ko ia na’e ‘amanaki ki aí.

Ko e fakakātoa ‘o e pa’anga kuo totongi ki he noó ni ki he Pangikē ‘a Siainá ‘oku fe’unga ia mo e pa’anga ‘e 41.4 miliona. Ko e 7.4 miliona ko e totongi sino’i nō ia pea ko e 34 miliona leva ko e totongi tupu ia.

‘Oku fakafuofua leva ki he 2.4 miliona ‘a e pa’anga kuo totongi mai ‘e he ngaahi kautaha ni ki he Pule’angá. ‘Oku toe sio foki ‘a e Pule’angá ki ha founa ke fei mo fakamo’oni’i ai ‘a e aleapau nō mo e kautaha ‘oku te’eki ai ...

<002>

Taimi: 1530-1535

‘Eiki Minisitā Pa’anga: ...te’eki ai ke fakamo’oni, pea pehē foki ki he malava ke tā fakafoki mai ‘a e ngaahi nōo ni ke tokoni ki hono fakafoki ‘o e nō ki Siaina. ‘Oku fai foki e ngāue ‘a e Pule’anga ki he nō ‘a e Kautaha *Sea Star Fishing Company Limited*, he koe’uhi na’e tali ‘e he Kapineti ‘i Fepueli, 2013 ke ‘ave ‘a e kautaha ni ki he ngaahi kautaha ‘oku nau tokangaekina ki ha ngaahi koloa ‘a e Pule’anga pē ko e *TAMA*, pea ke nau fa’u ha palani ke tokoni hono tā fakafoki e nōo ni ki he Pule’anga. Ne mahino foki ‘oku ‘ikai ha lekooti ‘i he kautaha, ‘oku tokangaekina ‘a e koloa ‘a e Pule’anga pē ko e *TAMA*, pea ‘oku fai ai ‘a e ngāue ‘a e Pule’anga ‘i hono muimui’i ‘o e *issue* ko eni.

Ngaahi totongi mo'ua nō ki tu'apule'anga. Ko e fakafuofua eni ki he ngaahi totongi nō 'a Tonga ki tu'apule'anga 'i he ngaahi ta'u ka hoko mai 'o a'u ki he 2030, 'oku 'osi fakakau foki heni 'a e toloi 'a e totongi nō ki he Pangikē *Exim* 'a Siaina, pea mo e nō ma'ama'a mei he *IMF*, 'a ia na'e fakahoko 'i he ta'u fakapa'anga lolotonga, ke toe tōnaki atu ki heni kapau 'e tali 'etau kole ki he Pangikē *Exim* 'a Siaina ke toe toloi mo e totongi nō 'i Sepitema 'o e ta'u ni 'a ia na'a ku 'osi lave ki ai 'i mu'a. 'Oku mahu'inga foki ke fakatokanga'i 'a e hiki lahi 'a e totongi nō ki tu'apule'anga 'o kamata ia mei he ta'u 2024 'o hangē ko ia 'oku 'asi 'i he kalafi, 'o fai pehē ai pē ki he 2028.

'A ia 'oku makatu'unga 'eni 'i he kamata hono totongi fakafoki 'o e sino'i nō ki he langa 'o Nuku'alofa 'e he Pangikē *Exim* 'a Siaina, 'a ia na'e totongi he ta'u 'e 5. Koe'uhi ko e kamata hono totongi 'o e ngaahi nō 'i he ta'u 2024, kuo fokotu'u ai 'a e 'akauni talāsiti ke kamata hono tātānaki ai ha seniti ke tokoni ki he totongi nō. 'A ia na'a ku 'osi lave ki ai 'i mu'a, 'i he taimi tatau 'e hoko atu 'a e kole 'a e Pule'anga ki he Pangikē *Exim* 'o Siaina ke fakamolemole'i 'a e nō. Ko e Pangikē foki ko eni ko e Pangikē pē ia 'a e *PRC*, 'a ia 'oku hangē pē ia ko e taha 'o 'ene kau 'ū *public enterprises*, pea 'oku fai e fengāue'aki vāofi pea mo e *Embassy* ke fakahoko 'a e kole ko eni mei he Pule'anga.

Ngaahi fakafe'ātungia'i pē ko e *risk* pē ko e ngaahi pole. Ko e ngaahi fakafe'ātungia'i eni 'e ala malava ke ne uesia ai 'a e tu'unga faka'ekonōmika 'o e fonua, ki he ta'u fakapa'anga hoko. 'Oku kau ki heni 'a e fakafe'ātungia'i 'i he tafa'aki faka'ekonōmika, ko e fakatamaki fakaenatula mo e feliuliuaki 'o e 'ea, tafa'aki fakapa'anga, mo'ui lelei pea mo e tafa'aki fakasōsiale. Ko hono fakaikiiki 'oku hā atu pē ia 'i he *slide* ko eni, 'a ia ko e ngaahi fakaikiiki ena 'oku 'omai pē ia 'i he faka'ekonōmika 'e hoko atu 'a e uesia 'o e Kōviti 19, mo'ui 'a e kakai, ngaahi sekitoa faka'ekonōmika, ko e mo'ui lelei ko e mahaki 'ikai ke pipihi, *NCD*, pea mo e tu'u ko eni 'a e Kōviti 19, mo e halafononga ko ia 'oku te'eki ai ke pau.

Sōsiale, palopalema 'o e fato'o konatapu, hoko atu mo hono uesia 'o e Kōviti 19, ko e kakai 'oku faingata'a'ia fakapa'anga, pea mo e ngaahi me'a pehē.

'Eiki Sea 'e kei hoko atu pē 'a e tokanga mo e fakamamafa 'a e Pule'anga ki he ngaahi tefito'i kaveinga ngāue 'e 7 lolotonga 'a e patiseti, 'i he ta'u fakpa'anga 'o e 2022. 'Oku makatu'unga eni, (a) fiema'u 'a e taimi fe'unga mo ha taimi lōloa ke fakahoko ai 'a e ngaahi ngāue pea toki malava ke hā fua mai hono ola. (e) mahu'inga mo felāve'i tonu e ngaahi tefito'i kaveinga ngāue ni pea mo e vīsone 'i he palakalafi *TSDf 2*, ke pātoloaki 'a e fakalalakaka 'i he fakalekesi 'a e mo'ui 'a e taha kotoa. 'Oku fakamalumu ai 'a e ngaahi kaveinga ngāue ni 'e 7, 'i he ngaahi tafa'aki lalahi 'e 3. (a) 'Uluaki ke tokangaekina 'a e kakai *people focus*, ...

<005>

Taimi: 1535-1540

'Eiki Minisitā Pa'anga: ... 'Oku fakamamafa'i heni 'a e mahu'inga 'a e kakai 'o e fonua mo hono tokangaekina 'enau ngaahi fiema'u vivili, pea mo e tu'unga malu 'o 'enau mo'uilelei koe'uhí ko e fokoutua *Covid-19*. 'Oku tokanga mo fakamamafa ai 'a e Pule'angá ki he fakalalakaka 'a e mo'uilelei. 2. Ke ta'ofi hono ngāue'aki ta'efakalao 'a e faito'o konatapu mo toe malu fakalukufua 'a e fonua. 3. Fakalalakaka 'o e ako ke toe lelei ange. Ko e ako pea mo e mo'uilelei ko e totonu ia 'a e tokotaha Tonga kotoa pē. 'Oku mahu'inga foki 'a e tokangaekina ke ta'ofi 'a e faito'o konatapú, koe'uhí ko 'ene uesia kovi 'oku hoko ki he mo'ui 'a e kakai 'o e fonua tautautefito ki he to'utupu 'oku mole ai honau faingamālie ki he ako mo e ngāue 'o uesia ai honau kaha'ú.

Ko e fakalalakaka faka'ekonōmika pē ko e *economic recovery* 'oku tokanga mo fakamamafa heni 'a e Pule'anga ki he ngaahi ngāue felāve'i ki he fakaakeake 'o e tu'unga faka'ekonōmika koe'uhí ko e tu'unga tōlalo 'oku lolotonga 'i ai makatu'unga he ngaahi uesia 'a e Koviti-19. 'E hokohoko atu ai pē 'a e ngaahi ngāue lolotonga, 'a ia 'oku fakahoko mo e ngaahi fokotu'utu'u fo'ou ke tokoni ki he a'usia 'a e kaveinga ki he fakalalakaka ko ia faka'ekonōmika pea ke toki lave fakaikiiki ki ai 'anai ange.

3. Ke mātu'aki faingata'a ke matu'uaki 'a e faingata'a pē ko e *resilience*. 'Oku tokanga 'a e Pule'anga 'i he kaveinga ni ki he mahu'inga 'o e fakapapau'i 'o e tu'unga pau mo tu'uloa 'a e ngaahi ngāue langa fakalalakaká 'o tatau ai pē 'i he tafa'aki faka'ekonōmika pea mo e ngaahi ngāue langa fakaakeake 'o e fonua ke lava 'o matu'uaki 'a e ngaahi fakatamaki fakaenatula pea pehē foki ki he ngaahi pole pē fakafe'atungia kehe 'i he fakahoko fatongia 'a e Pule'anga. 'Oku fakamamafa'i ai heni 'a e ngaahi kaveinga ni. Ngāue fakaakeake 'oku matu'uaki mo tu'uloa, (*resilience and sustainable recovery*). 6. Fakahoko e ngaahi ngāue lalahi ki he *structure development* ke fakapapau'i 'oku matu'uaki mo tu'uloa. Ko e 7. Ngaahi ngāue fakalelei 'a e Pule'anga (*Public sector reform*). Ke fakapapau'i 'oku mālohi mo mā'opo'opo ke matu'uaki 'a e ngaahi pole 'oku fehangahangai mo e Pule'angá. 'I he ngaahi *slide* hoko mai te u lave atu ai ki he kongá 'o e ngaahi ngāue lalahi ne lava 'o fakahoko he ngaahi ta'u fakapa'anga 2021 'i he ngaahi kaveinga ngāue 'e fitu ni ko 'eni. Te u toe lave atu ai ki he ngaahi ngāue 'oku fokotu'utu'u ke fakahoko 'i he ta'u fakapa'anga 22 ki he 24.

Vahe'i 22.5 miliona ki he Kulupu Ngaue ki he mo'ui lelei.

Fakalalakaka 'o e mo'uilelei (*Health development*). 'Oku tokanga mavahe 'a e Pule'anga 'o fokotu'u 'a e mo'uilelei ko e tumutumu ia 'o 'ene kaveinga ngāue koe'uhí ko e fokoutua Koviti-19. 'Oku kei hao pē mo malu 'a Tonga mei he Koviti-19 'i he 'aho ni. Ko e ola ia 'a e ngāue lahi mo lelei kuo fakahoko 'e he Pule'anga he ta'u fakapa'anga lolotonga. Ko e mo'uilelei ko e sekitoa lahi taha ia 'oku fakapa'anga 'e he Pule'anga mei he Patiseti fakalotofonua 'o tatau pē 'i he kuohili, ta'u fakapa'anga lolotonga mo e ta'u fakapa'anga 'o e 22. 'Oku fakafuofua ko e pēseti 'e 15.4 'o 'etau Patiseti 'oku vahe'i ia ki he mo'uilelei. Ko e *cluster* ko eni 'i he mo'uilelei na'e vahe'i ki ai 'a e 22.5 pea na'e tuku ia 'o fakamoleki ki he tu'unga mateuteu 'o e malu'i ko ē 'o e mo'uilelei ko e 11.7. Ko e naunau fakafalemahaki ko e 6 miliona, mo e palani ki he fakamāmani lahi ki he fokoutua Koviti ko e 4.8. Ko e ngaahi fakamole ko ē ki he fakafoki mai ko eni 'a hotau kāinga mei muli mo 'enau nofo'anga mo e ngaahi me'a pehē. Na'e fe'unga ia mo e pa'anga 'e 4 miliona...

<007>

Taimi: 1540-1545

'Eiki Minisitā Pa'anga : ...tokonia mo e ngaahi kulupu tu'u lavea ngofuá, huufi mo kamata 'a e huhu malu'i he 'aho 15 'Epeleli 'o e ta'ú ni.

Ngaahi ngāue kuo lava: Ko e konga lahi 'o e ngāue 'i he lava 'a e kaveinga ngāue ko ení, ko e tokonia 'a e tu'unga mateuteu mo e malu 'a e fonuá mei he fokoutua fakamāmani lahi KOVITI 19, 'a ia na'e kau ki ai 'a e ngāue mo e tataki lelei na'e fakahoko 'e he Kōmiti ki he KOVITI 19 pea moe Kōmiti Fakafonua Tokoni Fakavavevave.

Tuku atu fakapa'anga 'o e palani ngāue fakafonua 'a e Komiti 'i he ngaahi polokalama tokoni fakaaakeake faka'ekonōmika mo fakasōsiale. Na'e vahe'i atu foki 'a e pa'anga 'e 225 miliona mei he Potungāué ni ki he Mo'ui Lelei pea mo e ma'a, pea kau ai 'a e ma'u'anga vai WASH. 4 miliona ki he ngaahi ngāue 'a e Potungāue ki he ngaahi fale pē ko e nofo'anga (*shelter*) Fakapa'anga e pa'anga ngāue 'a e 'ū Potungāué. Fakatatau ki he ngaahi me'angāue ke tokoni ki he ngāue ko eni lolotonga 'a e tāpuni 'a e vaha'afonua. Na'e fakalelei'i heni 'a e Senitā ki he Mo'ui Lelei 'a Mu'a, Makeke, Kemi Taliai pea na'e kumi mai foki mo e ngaahi naunau *PPE* pea mo e ... *CT Scan* pea pehē ki hono sivi vailasi 'oku ne fakatupunga 'a e KOVITI 19. Na'e ai 'a e tokoni ki he kau toulekeleká kau faingatā'ia (*disabilities*) kakai fefine 'oku nau faingatā'ia pea mo ha ngaahi fāмили masivesiva angé. Na'e kamata foki mo e huhu malu'i 'i Epeleli pea 'oku tau fakamālō ai.

'I he ta'u kaha'ú 'e kei hokohoko atu ai pē hono malu'i 'o e kau'āfonuá, kae tānaki atu ki ai mo e ngaahi polokalama ke faka'ai'ai 'a e mo'ui lelei pea mo fakapapau'i 'oku 'ikai ha taha 'e tuēnoa, ka nau 'inasi kotoa 'i he ngaahi monū'ia mo e lelei 'o e sēvesi ki he mo'ui pē ko e *Universal Health Care* ke fakapapau'i *there's nobody left behind*. Ko e kotoa 'o e ngaahi ngāue ko ení 'oku fakapa'anga ia 'e he Pule'angá pea mo e ngaahi tokoni pea mei muli, ki he ta'u fakapa'anga 22.

'Oku ai foki 'a e ngaahi ngāue lalahi 'oku 'amanaki ke fakahoko 'i he sekitoá ni, ke teke ai pē 'a e taumu'a tatau ne u lave ki ai 'i mu'á. 'Oku kau heni 'a e hoko atu e polokalama huhu malu'i 'o e KOVITI 19 ki he taumu'a ke fakakakato 'a e kakai kotoa pē 'o e fonuá ni 'i he huhu malu'i.

Fale tukua'anga naunau talavai pea mo e faito'o *Pharmacy Warehouse*. 'Oku fakapa'anga ia 'e he Pule'anga Nu'usila.

Fiema'u ke langa fo'ou Falemahaki Pilinisi Uelingatoni Ngu

Fakalelei'i e ngaahi Senitā ki he Mo'ui Lelei. 'Oku fakahoko pē ia 'i he polokalama patiseti 'a e Potungāue Mo'ui 'i he ta'u fakapa'anga hono 22. Palani mo e fokotu'utu'u foki ke kumi ha pa'anga ki hono fakalelei'i pea mo hono langa fo'ou 'a e falemahaki fo'ou ma'a e Vahefonua Vava'u. Fakatatau ki he ngaahi savea kuo fai ki he falemahakí, mo e tu'unga 'oku 'i aí, 'oku 'i ai e tu'unga fakatu'utāmaki. Kau e *project* ko ení he *priority project* ki he Pule'angá ki he langa fo'ou 'o e Falemahaki Ngū.

'Oku kau heni 'a e polokalama makehe 'a e Pule'angá ki he kau faingatā'ia mo e kau toulekeleká, he ko kinautolu 'oku tu'u lavea ngofua ki he KOVITI 19 pea mo ha toe mahaki pē.

Fokotu'u ke hiki monū'ia ki he kau toulekeleka

Fokotu'u ngāue ki he ta'u fakapa'anga 22 ki hono fakalahi 'o e monū'ia ki he kau toulekeleká mei he pa'anga 'e 70 ki he ta'u 70-74, 75 ta'u 75-79, 80 ki he 80 pea pa'anga 'e 100 ki he ta'u 80 ki 'olunga. Kuo toe fokotu'utu'u ke fakalahi 'a e monū'ia ko ení ki he kau faingatā'ia mei he pa'anga 'e 30-50 1 form, pea mei he 60-80 2 forms pea mei he 90 – 100. 'A ia ko e tali eni 'e he Pule'angá ke fakalelei'i 'a e ngaahi monū'ia ko ení ki he kau ma'u pensioni. Kimu'á na'e fakakulupu ia ki he ngaahi kulupu 'e 4, ko e taimi ni 'oku fo'i kulupu pē 'e taha. Ta'u 70- 80, 79 hiki mei he 70 'o pa'anga 'e 80 kamata ia 'i Siulai 'aho 1...

<008>

Taimi: 1545-1550

'Eiki Minisitā Pa'anga: ... ta'u 80 pē pea te ke hiki leva koe 'o kau he pa'anga 'e 100 pea ke vahe *dollar* 'e 100 ai pē 'i he māhina 'o talitali ai pē ki he taimi 'e hoko mai ai 'a e ui 'a e 'Eiki kiate koe. 'A ia ko e feinga eni 'a e Pule'anga ke fakafaingofua'i pea mo toe fakaivia 'a hono tokonia 'a e kau toulekeleká kae 'uma'a foki e kau faingata'a'ia.

Palani e Pule'anga ke fokotu'u ha fale ke tokanga'i ai e kau toulekeleka

Ko e *band* 'e tolu 'i he kau faingata'a'ia ne 30, 60, 90 fakalelei'i ko eni hiki hake 'o 50, 80 mo e pa'anga 'e 100. 'Oku 'i ai 'a e palani ke fokotu'u ha fale ki hono tokanga'i 'a e kau toulekeleka 'i he kaha'ú ke tokangaekina mo tauhi ai 'a e kau toulekeleka 'oku 'ikai lava hono tauhi 'a ia 'oku fakaangaanga ke fakapa'anga 'e hotau hoa ngāue mei tu'apule'anga kau eni ia he *project* 'oku poupou mālohi mai ki ai hotau hoa ngāue ke langa ha fale ke tauhi ai 'a e kau toulekeleka. 'I he taimi tatau 'e kei hokohoko atu ai pē hono tokangaekina 'a e ngaahi pole angamaheni 'oku tau fehangahangai mo ia 'o hake ko e fokoutua 'oku 'ikai ke pipihi pē ko e *NCD* ...

Ke ta'ofi hono ngāue'aki ta'efakalao e faito'o konatapu pea mo toe malu fakalukufua ange 'a e fonua. Ko e kaveinga ngāue fika ua eni ko e *illicit drugs and national security*. Ko e taha e ngaahi kaveinga ngāue fisifisimu'a 'a e Pule'anga 'oku fakatefito ia ki hono malu'i 'o e fonuá mei ha mafola 'o e ngāue'aki ta'efakalao 'o e faito'o konatapu. 'I he taumu'a ngāue ke ta'ofi faka'aufuli 'a e palopalema ni. 'Oku 'ikai ko ha toki hoko eni 'a e palopalema ni. Ka na'e 'osi fakatokanga'i pē eni 'i he ngaahi ta'u kimu'a atu. Pea kamata ai hono fakaivia 'a e ngaahi ngāue felāve'i mo e kaveinga ni 'i he patiseti 'a e Potungāue Polisi. 'Oku mahu'inga foki 'a e ngāue fakataha 'a e ngaahi kupu fekau'akí 'o kau ki ai e Potungāue Polisi, kau Tau 'a 'Ene 'Afio, Potungāue Tānaki Pa'anga mo e Hū Mai mo e Kasitomu, Potungāue Pilīsone mo e ngaahi kautaha 'ikai fakapule'anga, Sosaieti Sivile, Siasi, *Community* pea pehē ki he ngaahi fāmili ki hono solova 'o e palopalema ko eni. 'I hono fakalea 'e taha 'oku totonu ke kau kotoa 'a e fonua 'i hono teke'i 'a e 'asenita ko eni ke a'usia ha ola lelei 'i he kaha'u.

Ngaahi ngaue kuo lava fekau'aki mo e faito'o konatapu

Ko e ngaahi ngāue ‘eni kuo lava ‘i he Ta’u Fakapa’anga 2021. Na’e fokotu’u ‘a e komiti mo e ngaahi tu’utu’uni ngāue ke fakahoko e ngaahi ngāue mo e palani ki hono fakasi’isi’i kuo ta’ofi ‘a e mafola hono ngāue’aki ta’efakalao ‘o e faito’o konatapu. Fakaivia ‘a e patiseti ‘o e ngaahi Potungāue Polisi ‘o ‘avalisi ki he pa’anga ‘e nima kilu pē ko e vaeua miliona ‘i he ta’u ‘i he ta’u 3 kuo hilí pea ‘oku .6, ono miliona ‘i he Ta’u Fakapa’anga 2021 ki he ngaahi ngāue tokoni ki he kaveinga ni ‘o kau ai ‘a e totongi ki he ‘ovataimi ‘a e kaungāue, ngaahi fakamole ki hono fakafolau ‘a e ngaahi sample ki muli ke sivi, fakatau ‘a e ngaahi naunau hangē ko e teunga ke malu’i e kaungāue, ngaahi me’alele pea mo e ngaahi tokoni kehe pē. ‘Oku lolotonga fai e fengāue’aki ‘a e Potungāue Pa’anga pea mo e Potungāue Polisi pea ‘oku pou pou mai ki ai ‘a e ngaahi hoa ngāue ke lava ‘o ‘omai ha *lab* ki Tonga ni ke lava ‘o fakahoko e sivi ‘o e faito’o konatapu ‘i Tonga ni ke lava ‘o vave ange hono ‘ave ki he Fakamaau’anga ‘a e kakai ‘oku nau maumau’i e Lao ‘o e Fonua.

Tefito’i ngāue ‘a e Pule’anga ki he Ta’u Fakapa’anga 2022 koe’uhí ko e mahu’inga ‘o e ngāue ko eni he malu fakalukufua ‘o e fonuá kuo fakahū atu ai ‘e he Pule’anga ‘a e pa’anga ‘e taha miliona ‘i he patiseti ki he Ta’u Fakapa’anga 2022 ko hono fakaivia ia ‘o e ngāue ni. Ko e taha miliona ko eni ko e nima miliona ai ‘oku ‘i he Vouti ‘a e Potungāue Polisi kātaki .5 miliona pea ko e .5 miliona ‘oku ‘i he Vouti pē ia ‘a Fale Pa’anga ‘e toki tukuange atu ia ‘i he lolotonga ‘o e ta’u ‘o fakatatau ki he palani ki hono fakahoko ‘a e ngaahi fokotu’utu’u ngāue ‘a e Potungāue Polisi.

<009>

Taimi: 1550-1555

‘Eiki Minisitā Pa’anga: ...fakamālohia ‘a hono fakahoko ‘o e palani ngāue ki hono fakafepaki’i ‘o e faito’o konatapu. ‘A ia ‘oku fakafou ‘eni ‘i he komiti ngāue ‘oku fokotu’utu’u ke tataki ‘e he kau Pule Ngāue (*CEO*) ‘a e ngaahi potungāue felāve’i tonu ‘a e Pule’angá. ‘Oku kau heni hono toe vakai’i ‘a e palani ngāue pē ko e *drugs action plan* ‘a e ngaahi potungāue ke nau fakahoko pea mo e taimi ki hono fakakakato ‘a e ngaahi ngāue ko ení. Pehē foki ki hono fakama’opo’opo ‘o e ngaahi ngāue kotoa ‘o felāve’i mo hono fakafepaki’i ‘o e faito’o konatapu ‘e he ngaahi potungāue fekau’aki ‘a e Pule’angá. ‘Oku mahu’inga foki ki hono fakapapau’i ‘oku fakahoko ‘a e palani ngāue pea muimui’i pea lipooti ‘a e ngaahi ngāue kuo lava ‘o fakahokó. Kuo ‘osi kamata foki ‘a e ngāue ‘a e komiti ko ení pea ‘oku toki lipooti hake ki he komiti ‘a e Kapinetí pē ko e *National Steering Committee for Illicit Drugs*.

Hokohoko atu ‘a e ngaahi ngāue ki he malu ange ‘a e fonuá fakalukufua *national security*. ‘Oku kumi heni, ‘oku kau heni ‘a e malu’i ‘a e fa’unga ‘o e Pule’angá, Konisitūtoné, fakamaau totonú, tu’unga faka’ekonōmiká pea ki he anga e nofó pea mo e mo’ui ‘a e kakaí. Tānaki pea fakalahi atu ki ai ki he malu ‘a e fonuá ‘a e feinga ke solova ‘a e ngaahi palopalema kehe ‘o kau ai ‘a e nofo masivesiva, mo’ui lelei koe’uhí ko e hoko mai ‘a e fokoutua KOVITI-19. Ma’u me’atokoni, ma’u’anga vai, ako, to’utupu mo e feliuliuaki ‘o e ‘eá.

Fakatatau ki he ngaahi lekooti kuo ma’u pea mei he kau polisi ko e lahi eni ‘a e ngaahi keisi felāve’i pea mo e faito’o konatapu 2018 keisi ‘e 99, 2019 – 274, 2020 – 285, 2021 te’eki ke ‘osi ko e keisi ‘e 31.

Ko e *Government priority agenda* fika 3 eni ‘a ia ko e *quality education*. Ko e akó ‘oku toe lelei ange.

Ngaahi ngāue kuo lava ‘i he ta’u fakapa’anga 2021.

Ngaahi ngāue fokotu’u fo’ou. Kuo lava ‘o fokotu’u ‘a e ako tokamu’a pē ko e *early childhood education* ‘e 32 ‘i Tonga ni, Tongatapu, ‘Eua, Ha’apai, Vava’u.

Fakalahi ‘a e ‘apiako lautohi si’i ‘e 33 ke lava ‘o fakahoko ai ‘a e ako ki he *form 1* pea ko e polokalama ko ení ‘e hoko atu ‘i he ta’u kaha’ú ki he *form 2*. Lolotonga ngāue mālohi e Potungāue Akó pea mo e Potungāue Pa’anga ke fakalelei’i mo langa e ngaahi lokiako ke lava ‘o fakahoko ‘a e kaveinga ko ení. Ko e lelei foki e taumu’a ko ení he ‘oku lava ‘o ‘ikai ke ngata pē fānau akó ‘i he kalasi 6 ka ‘oku fakapapau’i ‘e fua he Pule’anga ‘enau akó ‘i he *form 1* mo e *form 2* ‘o ‘ikai ai ha totongi.

Ko e langa fakaangaanga ki hono fokotu’u e ‘univēsi fakafonuá ‘osi tali ia. Fakalelei’i ‘o e silapá ki he akó. Tokoni 3.8 ‘o e KOVITI-19 ki he akó, tokanga fakalelei’i e ngaahi faleakó. Loki ako eni ‘e 124, ‘apiako ‘e 25 kuo lava ‘o fakakakato ‘i he tokoni ko eni hono fakalelei’i e ngaahi loki akó.

Polokalama Ngaue ki he malu ‘a e ngaahi faleako

Poloseki langa ki he malu ange ‘a e ngaahi faleakó ko e *Saver school*, kau eni ia ‘i he fokotu’utu’u tokoni e Pangikē ‘a Māmani ki he hokohoko atu e ngāue ko ení ke langa e ngaahi ‘apiako ‘oku malu mo matu’uekina ‘a e faingata’a fakaenatula ka hoko mai ha toe afā ‘oku ‘ikai ke uesia ‘etau fānau akó ‘o hangē ko e faingata’a na’a tau sio ki ai ‘i he taimi na’e hoko mai ai ‘a *Gita*. ‘Osi e ta’u ‘e 3 nau kei nofo tēniti pē. Polokalama ko ení ‘oku fakapa’anga ia he Pangikē ‘a Māmani nau ‘omai e pa’anga ‘e 13 miliona *US* ke lava ‘o hokohoko atu e ngāue ko ení. Fakahoko foki mo e ngaahi ngāue ki he sikolasipi fakalotofonua ...

<002>

Taimi: 1555-1600

‘Eiki Minisitā Pa’anga: ...’i he *USP* mo e polokalama ako ngāue faka- *technology* pē ko e *e-learning* ‘a ia ‘oku hoko he hoko mai ‘a e Kōviti ke tau hiki ai ki ha founa fo’ou hono fakahoko ‘o e ako.

Tefito’i ngāue ‘o e Ta’u Fakapa’anga e 2022 pē ko e ta’u ngāue ko eni, hoko atu ai pē hono vakai’i ‘a e polokalama tu’utu’uni ngāue ki he ako, *Education Policy Framework*, hoko atu ai pē ‘a e lao e ngaahi faleako fo’ou ‘a ia ko e *Either nineteen years safer school project*, ‘o fakapapau’i ki he malava ‘o matu’uaki ha ngaahi fakatamaki ki he kaha’u mo e feliuliaki ‘o e ‘ea.

Fakalahi ‘o e ngaahi lokiako ‘i ha lautohi Pule’anga ki he *form 2* pea ‘oku kei hoko atu ai pē mo e ngaahi polokalama ako taukei fakangāue, *TVET*, mo e *CET* ke ako’i ai a e ngaahi taukei ‘i ha ngaahi mala’e kehekehe, fakafiefia foki ia kātōa ‘etau ngaahi *High School* ‘a e Pule’anga kuo ‘osi lava ‘o fokotu’u ai ‘a e *TVET*.

Fakakakato ‘a e lao ki hono fokotu’u e ‘Univēsi Fakafonua ‘i Tonga ni, pea hoko atu ai pē mo e ngaahi polokalama sikolasipi, hoko atu mo e ngaahi polokalama ako ngāue ‘aki ‘a e tekinolosia ko e *e-learning*.

Fakalalakaka faka’ekonōmika, *Economic development*. Ke toe kaveinga ngāue eni ‘oku ‘i he malumalu ia ‘o e fakaakeake faka’ekonōmika. ‘Oku fakapatonu eni ki he ngāue ki hono fakaakeake ‘o e tu’unga faka’ekonōmika mei he ngaahi uesia tamala kuo hoko koe’uhi ko e Kōviti.

Na’e fakahoko ‘e he Pule’anga ‘a e ngaahi ngāue tokoni ki hono fakaakeake ‘a e tu’unga faka’ekonōmika ‘i he ngaahi sekitoa ‘o kau heni ‘a e polokalama tokoni faka’ekonōmika mo fakasōsiale ‘a e Pule’anga, ‘Epeleli na’e fakahoko ai ‘e he Pule’anga ‘a e polokalama *Stimulus package* fe’unga mo e pa’anga ‘e 60 miliona. Ko e ngaahi tokoni eni na’e lava ‘o fakahoko ke a’usia ai ‘a e ngaahi taumu’a fakalalakaka faka’ekonōmika, sekitoa ngoue, tokoni’i ‘a e ngaahi pisinisi ngoue taautaha mo e ngaahi ngoue na’e uesia, tatau pē ‘i he *formal*, mo e *informal*, totongi ‘a e uta fakalotofonua mai ‘a e fua ‘o e ngoue mei he ngaahi ‘otumotu ke hū atu ki tu’apule’anga, ‘a ia na’e fua ‘e he Pule’anga ‘a e feleti mai ‘o e ngaahi koloa na’e uta mai mei Ha’apai pea mo Vava’u ki he māketi.

Langa e fale sivi ki hono ngaahi mo fa’o ai ‘a e ngoue ke hū atu ki tu’apule’anga, *pack house*. Tokoni ki he kau ngāue ‘oku nau totongi ‘a e ngāue ki hono palau pea pehee ki hono teuteu’i ‘o e pulopula ngoue ...

Sea Komiti Kakato: ‘Eiki Minisitā pehē ke tau mālōlō ai ‘oku kei toe lahi pē ho taimi ki ‘apongipongi ka ko e ‘uhinga ko e taimi.

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Mālō ‘Eiki Sea, mālō, mālō ‘Eiki Sea ma’u faingamālie ka tau toki hoko atu ‘apongipongi.

Sea Komiti Kakato: Ke toe hoko atu pē ‘apongipongi, mālō, tau liliu ‘o Fale Alea. Mālō.

‘Eiki Sea: Hou’eiki ‘oku toloi ‘a e Fale ki he 10 ‘apongipongi. Tau kelesi.

Kelesi

<005>